

Türkiye – Rusya “Huzursuz Ortaklığı”nda Sınır Uçları

Prof. Dr. Celalettin YAVUZ
İstanbul Topkapı Üniversitesi

Özet

“Şayet Türkler olmasaydı Rus tarihi en azından 1000 yıldır boşluk içinde kalırdı!” demek yanlış sayılamaz. Zira Türk-Rus ilişkilerinin tarihi, yüzyıllardır birbiriyle komşuluk yanında aynı bölgeyi ve hatta aynı devleti paylaşan, bugün dahi paylaşmaya devam eden eşine az rastlanır bir ilişkiler yumağıdır. Türkler ve Ruslar, 1665-1917 döneminde her otuz yılda bir savaştığı gibi sekiz büyük barış antlaşması imzaladılar. İki millete ait devletler diğer ülkelerle kurdukları ilişkilerden de etkilenmiş olup her iki ülke üzerinde bir diğerinin etkisi rahatça anlaşılabilir.

İstiklâl Harbi sırasında TBMM Hükümeti, önce Gümrü Antlaşması, ardından da Moskova Antlaşması ile bugün de kullanılan sınırlar üzerinde uzlaşma sağladılar. Mustafa Kemal ve Vladimir Lenin arasındaki iletişimin ardından Bolşevik Rusya’dan önemli yardımlar alındı.

Sovyetler ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında ikili ilişkilerde karşılıklı saygıya dayanan kısa vadeli bu iş birliği döneminin ardından âdeta tekrar hatırlanan “tarihsel rekabet” 1930’lu yılların ortasından itibaren yeni boyutlar ve içeriklerle tekrar ortaya çıktı.

II. Dünya Harbi sona ererken Sovyetler, Türkiye’den; (1) Sınırın yeniden çizilmesi, (2) Boğazlarda Sovyet üslerinin kurulmasına izin verilmesi, (3) Montrö Boğazlar Sözleşmesinin gözden geçirilmesi gibi kabul edilmesi mümkün olmayan isteklerde bulundular.

1960’lı yıllarda Sovyetler Türkiye açısından önemli ağır sanayi yatırımlarını gerçekleştirdiler. Ancak soğuk savaşın etkisiyle taraflar birbirlerine karşı güven bunalımı içerisindeydiler.

Soğuk savaş sonrasında ortak boru hatları projeleri, nükleer santral inşası vb. ekonomik alanlarda ortaklıklara rağmen tarafların “huzursuz ortaklık” şeklinde özetlenen farklı tercihlerinden bazıları şöyledir:

- Soğuk savaş sonrası Dağlık Karabağ sorunu.
- Yugoslavya’nın dağılması sonrası Bosna-Hersek ve Kosova krizleri.

- 1997-1998 döneminde Türkiye'nin muhalefetine Rusya rağmen GKRY'ye S-300 füze savunma sistemi satmak istedi.
- Rusya'nın, 2008'de Gürcistan'a müdahaleyle bölge istikrarına darbe vurması.
- Rusya'nın 2014'te çıkarttığı krizle Kırım'ı ilhak edip, Doğu Ukrayna'da istikrarsızlığa sebebiyet vermesi.
- PKK gibi Türkiye aleyhtarı terör örgütlerine ve yandaşlarına desteği.
- Suriye iç savaşında başlangıçtan itibaren Türkiye ile farklı tercihler.
- Libya'da iki ülkenin çıkarlarını çatışması.
-

Anahtar Kelimeler: Rusya, Osmanlı Devleti, Sovyetler Birliği, soğuk savaş, Türkiye

Giriş

Bir bakıma “Şayet Türkler olmasaydı Rus tarihi de son 500 yılı yoğun olmak üzere en azından 1000 yıldır boşluk içinde kalırdı!” demek yanlış sayılamaz. Zira Türk-Rus ilişkilerinin tarihi, yüzyıllardır birbiriyle komşuluk yanında aynı bölgeyi ve hatta aynı devleti paylaşan, bugün dahi paylaşmaya devam eden eşine az rastlanır bir ilişkiler yumağıdır. İki millete ait, çoğunlukla çatışan devletler arasındaki ilişkiler bazen doğrudan, bazen de dolaylı şekilde birbirlerini etkilediler. Keza iki millete ait devletler diğer ülkelerle kurdukları ilişkilerden de etkilenmiş olup, her iki ülke üzerinde bir diğerinin etkisi (Rusya’da “Türkiye etkisi”, Türkiye’de “Rusya etkisi”) rahatça anlaşılabilir. (Sarı, 2018, s. 381)

Bugün Rus hâkimiyeti altındaki topraklardan Kırım’a ilk giren Türk kavimi Hun Türkleridir. Ancak, göçebe oldukları için Kırım’da kalıcı olmayan Hun Türklerinden sonra Köktürkler, On-Ogurlar, Kuturgurlar, Hazar Türkleri ve Peçenekler zaman içinde sırasıyla Kırım’da varlık gösterdiler. Peçenekleri yenerek bölgede hâkimiyet kuran ve Kırım’la birlikte stepleri de ele geçiren Kıpçaklar da bölgede 200 yıl süreyle hâkimiyet kurdular. Cengiz Han’ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Orda Devleti (Kıpçak Hanlığı), XIV. yüzyılın sonlarına doğru Timur akınları ile son bulunca Kırım, Kazan ve Astrahan hanlıkları kuruldu. (Hülagü, 2005, s. 321)

Ruslarla Türkler arasında Avrasya’nın değişik yerlerinde genelde hasmane şekilde gerçekleşen ilişkileri Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde Karadeniz havzası, Kafkaslar-Balkanlar ve Yakındoğu bölgesi merkezli incelemek isabetli olacaktır. Öte yandan bu ana mihverlere paralel olarak “İç Rusya” Türkleri ve “Merkezî Asya Türkleri (Türkistan Türkleri) ile Ruslar arasında genelde Türkler aleyhine gelişen ilişkiler de önemlidir. Türklerle Ruslar arasındaki “millî sorunları” tam olarak idrak edebilmek maksadıyla doğal olarak derin

izler bırakan Sovyetler Birliği dönemi ile bu ülke dağıldıktan sonraki yeni dönemin (soğuk savaş sonrası) de incelenmesiyle sağlıklı bir sonuca ulaşılacaktır.

Osmanlı Devleti Döneminde Türk – Rus İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Ruslar arasındaki ilişkileri o yıllarda değilse de, daha sonraki dönemlerde ilgilendirecek olan en önemli gelişme, İstanbul’un Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Rusların kendilerine “Ortodoksluğun “koruyucusu” olarak da görmeye başlamalarıdır. Zira Knez III. İvan, Bizans prensesi Sofya Paleolog ile evlilik yaptıktan sonra, Rus knezleri kendilerini Bizans imparatorlarının halefleri olarak telakki etmeye başlamışlardı. İçte bu sebeple İstanbul’un fethinin ardından “Ortodoks Hıristiyanlığı başsız ve yetim kalmış” kabul edilerek, telkinler sonucu Ortodoksluğun yeni merkezi ve III. Roma olma misyonu Moskova’ya yükleniyordu. Dünya hkimiyetinin ilk merkezi Roma, daha sonra da İstanbul idi. İstanbul düşünce, yeni merkez Moskova’daki ar, “Bizans imparatorlarının halefleri ve Ortodoksluğun en yüksek koruyucusu olacaklardı.” Teslis, (leme telakkisine göre) Moskova olup, bu teslisin (Roma-İstanbul-Moskova) sonucusuydu. Bu maksatla Bizans’ın çift başlı kartal şeklindeki devlet arması da “III. Roma” olarak telakki etmeye başladıkları Moskova Knezliği’nin devlet arması yapıldı. Böylece Rusya siyasi ve dini motifleriyle donatılan bir devlete dönüştürülüyordu. (Bağcı, 2018, s. 125)

Fatih Sultan Mehmed döneminde, Karadeniz’in güney kıyılarını ele geçiren Osmanlı Devleti, Kırım Türklerinin de yardımıyla, bölgede Cenevizlilere ve Venediklilere ait kolonileri ele geçirdi. Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri Kefe, Kerç, Sudak ve Balıklava kalelerini fethetti. 1475’te Mengli Giray, Osmanlı Devleti’ne bağlı Kırım Hanlığı’nın başına getirildi. Bir süre daha bölgede sorunlar yaşanmışsa da, 1534 yılı itibariyle Giray Hanedanı’nın Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Devleti’ne bağlılığı kesinleşti. (Hülagü, 2005, s. 322-323)

Osmanlı Devleti ve arlık Rusya bağlamında ilk diplomatik ilişkilerin kurulması 31 Ağustos 1492 tarihine rastlamaktadır. O tarihte Rusya arı, Kırım Hanı aracılığıyla Sultan II. Bayezid’e gönderdiği ve Osmanlı ile Rusya arasındaki ilk yazılı diplomatik belgeye olumlu cevap verildi. (Mokayev, 2017, s. 429) Aslında Ruslar ile Türkler arasındaki etkileşim Karadeniz’in kuzeyindeki Peçenek, Uz, Kuman ve Kıpçaklar ile Altın Ordu devletlerinin varlığı sırasında başlamıştı. Uzunca bir süre Altın Ordu’ya vergi veren Rus knezlikleri, bu işleme 1552 yılında Kazan’ın, 1556 yılında da Astrahan’ın Rus arlığı tarafından ele geçirilmesiyle son verdiler. Bu tarihten sonra bölgedeki Tatar Türkleri, Rusların kontrolü altına girdiler.

İki lke arasındaki ilk ve doğrudan atışma, Astrahan şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Rusların Türkistan’dan gelen hacıların ve tüccarların kullandığı Kafkasya bölgesindeki gzergha yaklaşması ve bu bağlantının kapanması üzerine ıktı. Bu maksatla 1569 yılında Osmanlı devleti Rus arlığına karşı Astrahan Seferi’ne ıktı. Bu ilk Rus-Osmanlı

çatışması sonucunda Osmanlı Devleti geri çekildi. Bu sonuç Rusları güneye inme ve Karadeniz'i ele geçirme düşüncesine sevk etti. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 13)

XVII. asırda Rus tahtını ele geçiren Romanov hanedanlığı devletin topraklarını genişletmeye ve bugünkü Ukrayna ile daha da güneyine yönelmeye başladı. 1678 yılındaki Rus – Leh ittifakına karşı Sadrazam Kara Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu galip gelirken, Türk kuvvetleri Özi nehrine kadar ilerledi. Bu harekât, Osmanlı Devleti'nin o güne kadar Ukrayna steplerine ilk ve aynı zamanda da son seferiydi. Bu seferin ardından Rus Çarlığı ile görüşmeler Kırım Hanlığı üzerinden sürdürüldü. 1681 yılında Osmanlı devletini temsilen Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasında Kırım'daki Bahçesaray'da imzalanan antlaşma tarihe ilk "Türk-Rus Barışı" olarak geçti. (Sarı, 2018, s. 382-383) 1682–1725 yıllarında Rus Çarı olan I. Pedro, ticaret için büyük limanlara sahip olunması ve sıcak denizlere inilmesi gerektiğini fark ederek, Karadeniz ve boğazları, hâkimiyeti altında tutan Osmanlı Devleti'nden almanın, hatta bu devletin yıkılması gerektiğini düşünüyordu. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 13) Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde iken, giderek gelişen Rusya, Çar I. Pedro döneminde 1699 yılında Azak Denizi'ndeki deniz savaşının ertesi yılında 46 top kapasiteli "Fortress" gemisi Rus Sefiri Ukraintsev'i İstanbul'a nakletti. Böylece Türk tarihinde İlk kez bir Rus harp gemisi resmî bir maksatla Karadeniz'de serbest seyirle İstanbul'a intikal etmişti. (Hughes, 1998, s. 82)

Çarlık Rusyası, Çariçe II. Katerina'nın 1762 yılında tahta geçmesi ile daha da gelişirken, Osmanlı Devleti'ne olan Rusya tehdidi de giderek arttı. Bu dönemdeki Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı Devleti ağır yenilgilere uğradı. Kırım'ı ilhak eden Rusya, Osmanlı tebaası olan Yunanlıların ve Slav halkların Osmanlı'ya karşı isyan etmesini de teşvik etti. O yıllarda bu kadarla yetinmeyen Katerina'nın hedefleri arasında İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı devletine son vermek de vardı. (Sarı, 2018, s. 384)

23 Ağustos 1769'da, Baltık filosundaki dokuz harp gemisi ve çeşitli teknedен oluşan bir filo Amiral Spiridov'un komutasında Baltık Denizi'nden hareketle Akdeniz'e yelken açtı. Büyük güçlülere rağmen Rus filosunun ilk gemileri Mart 1770 içinde Mora'ya ulaştılar ve Amiral Spiridov'un firkateynlerinden biri Navarin'i bombaladı. Haziran 1770 ayında Amiral Elphingston'un kuvvetlerine katılan Spiridov, daha sonra 8 Temmuz 1770'te Çeşme'deki Türk filosuna bir baskın düzenleyerek Türk deniz gücüne 1571'deki İnebahtı'dan sonraki en büyük yenilgisini tattırdı. (Yavuz, 2000, s. 21-22) Aynı dönemde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kara savaşları da devam ediyordu. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar Azak, Kerç ve Taganrog limanlarını ele geçirdiler. Böylece Rus ticaret gemileri Türk Boğazlarından serbestçe geçme imkânına kavuşmuşlardı. Bu gelişme Çar I. Pedro'nun Karadeniz'e inmekle ilgili rüyasının bile çok ötesindeydi. Karadeniz artık bir Türk gölü olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazanmıştı. Türk Boğazları da bu konuda Karadeniz'e eşlik ediyordu. (Yavuz, 2007, s. 30-42)

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları sonunda imzalanan antlaşmalardan Yaş Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, Karadeniz'de stratejik önemi çok büyük Kırım'ın Ruslara ait olduğunu kabul etti. Bundan böyle Rusya, "Osmanlı'dan toprak ilhak eden, Osmanlı tarafından gücü tanınan ve bu gücün engellenmesi yolunda içte bir takım reformların gerçekleştirilmesi" gerektiğine inanılan "büyük bir devlet" gibi kabullenildi. (Yerdelen & Çıkrıkçı, 2017, s. 55) Gene bu tarihten itibaren Kırım Türklerinin yıllarca devam edecek esareti başlıyordu. Esareti kabullenemeyen binlerce Kırım Türkü ise yerini yurdunu terk ederek Osmanlı Devleti'nin geriye çekildiği bu dönemde ilk önemli göç olayını gerçekleştirdiler. Göç edenlerin sayılarıyla ilgili iddialar farklı olmakla birlikte, XVIII. yüzyıl sonuna kadar bu verimli toprakları (Kırım ve civarı) terk edenlerin sayısının, toplam nüfusun %35'ine ulaştı. Rus yanlısı Şahin Giray'ın han olmasıyla da göçlerde büyük artış kaydedildi. Rusya'nın baskı ve yıldırımları sonucunda 1792, 1860-1863, 1874-1875 ve 1891-1904 dönemlerinde, Kırım'dan büyük çaplı göçler yaşandı. Oldukça büyük sayılara ulaşan bu göçler nedeniyle Osmanlı Devleti çok büyük sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi sorunlarla karşılaştı. (Hülagü, 2005, s. 332-333)

Daha sonraki dönemlerde de devam eden Rus yayılcılığı ve işgali sonucunda Kırım Türklerinin %50'ye yakını topraksız kalırken binlercesi de Kırım'ı terk ettiler. (Şahin C. , 2017, s. 62) Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu Kafkaslardan ve Rumeli'den de büyük göçler almaktaydı. Kırım'daki Türklerin her ne kadar önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin daha emniyetli bölgelerine göç etmişse de, bir kısmı da Kırım'daki varlığını sürdürdüler. Kırım ve Kazan Türkleri, aslında Osmanlı Devleti'nde Türklük bilinci ve Türk kültürüyle ilgili ilk aydınların ortaya çıktığı coğrafya olmaları hasebiyle de Türk tarihine ayrı bir renk katmışlardı.

Kuruluşunu takiben, devamlı Osmanlı Devleti aleyhine gelişen iki ülke ilişkileri, Kırım'ın ilhakından sonra daha farklı bir boyuta yükseldi. Bundan sonra Rusya'nın Balkanlardaki neredeyse diğer tüm siyasi ve askerî ilişkilerde Osmanlı Devleti'nin karşındaydı. XIX'ncü yüzyılın başlarından Bolşevik Devrimi'ne kadar Türk-Rus ilişkileri Osmanlı'nın güç kaybetmesi ve Rusya'nın giderek güçlenmesi biçiminde gelişen olayların özeti şöyledir:

- Osmanlı Devleti'nde ilk gayrimüslim ayaklanması olan 1804'teki Sırp ayaklanmasında Rusya'nın desteği vardı.
- 1821'deki Mora İsyanı'na Rusya da İngiltere ve Fransa ile birlikte "üçlü ittifakla" yaklaşarak destek verdi. Bu maksatla her üç ülkenin deniz filolarından oluşan "müttefik donanma", 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasını yaktılar.
- 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya Edirne'yi işgal ederken, Kafkas cephesinde de durum (Yerdelen & Çıkrıkçı, 2017, s. 55) Osmanlı aleyhineydi. Erzurum, Kars ve Ahıska'nın Rusya'nın eline geçmesiyle İstanbul ve Boğazlar açıkça Rus tehdidiyle karşı karşıya kalmaya başladı. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması ile denge iyiden iyiye Osmanlı aleyhine bozuldu.

- Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'nın ayaklanması sırasında Osmanlı Devleti Rusya ile 1833'teki Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Boğazların uluslararası bir statüye sahip konuma gelmesine, boğazlar üzerindeki Rus ayrıcalığının kaldırılmasına izin vermek mecburiyetinde kaldı.
- Çar I. Nikola döneminde Avrupa siyasetinde artan biçimde etkili rol oynayan Rusya, Osmanlı Devleti'ni "*Hasta Adam*" imajıyla itibarsızlaştırma siyaseti yürüttü.
- 1853'te, Sinop'ta Osmanlı filosunu yakarak, tarihinde ilk kez sahilardı olmayan Avrupalı ülkelerle Osmanlı Devleti'nin "Kırım Savaşı"na girmesine sebebiyet verdi. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alsada, 1856 Paris Anlaşması ile bu kez azınlıklar hakkında yeni tavizlerin verdirilmesine sebebiyet verdiler.
- XIX'ncü yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaştırdığı "Panislavizm" hareketiyle Türkleri Balkanlardan sökmek isteyen Rusya, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları ile Türk devletine büyük bir yenilgiyi tattırdı. Rusya'nın Kafkaslardaki hâkimiyeti kabul edilirken, Balkanlarda büyük ölçekteki topraklara veda edildi. Bu savaşta yüz binlerce Türk ve Müslüman katledildi. Milyonlarcası sığınmacı (muhacir) durumuna düşerek vatanlarından sürüldüler. Berlin Kongresi ile de Balkanlardaki devletlerin çoğunun bağımsızlıkları ya kabul edildi, ya da bağımsızlıkları için önemli adımlar atıldı. (Yerdelen & Çıkrıkçı, 2017, s. 55-56)
- Birinci Dünya Savaşı sırasında da Rusya ile karşı ittifaklar içerisinde yer alındı. Kafkas Cephesi'nde en fazla sayıda şehit verildiği gibi, Rusya'ya yardım maksadıyla açılan Çanakkale cephesinde de büyük zayıat verildi. Ermeni zorunlu göçünün en önemli sebepleri de gene bu iki cephe, dolayısıyla Rusya yüzündendi.

Sovyetler Birliği Döneminde Türkler ve Ruslar

Türkler ve Ruslar, 1665-1917 döneminde her otuz yılda bir savaştığı gibi sekiz büyük barış antlaşması imzaladılar. (Büyükakıncı, 2004, s. 9) İstiklâl Harbi sırasında Bolşeviklerle iyi ilişkiler kuran TBMM Hükümeti, önce Gümrü Antlaşması, ardından da Moskova Antlaşması ile bugün de kullanılan sınırlar üzerinde uzlaşma sağladı. Mustafa Kemal ve Vladimir Lenin arasında gerçekleştirilen yazışmaların ardından Bolşevik Rusya, önemli sayılabilecek silah yardımlarına ilaveten, 1920 yılı sonlarına doğru İngilizler tarafından silahları sökülerek Sinop limanında bekletilen ancak İngilizlerden kurtulan üç Türk savaş gemisi (Preveze, Hayrettin Reis, Şahin) ile 150 civarındaki personelini, Rus limanlarına çekilen gemiler silahlandırılarak 1921 başlarında Millî mücadele emrine girdiler. Bolşevik Rusya'nın, ilki Halil Paşa'nın Moskova'ya gönderilmesini takiben olmak üzere, silah yardımına ilaveten peyderpey maddi yardımları da gerçekleşti. Keza Buhara Cumhuriyeti ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu tarafından Anadolu'ya gönderilmek üzere Bolşevik yöneticilere gönderilen nakdi yardımın önemli bir kısmı kesilse de gene de bir kısmı Ankara'ya ulaştırılmıştı. (Düzen, 2017, s. 443-444)

Emekli büyükelçilerden Kamuran Gürün'e göre, Türkiye-Sovyetler 1917-1923 dönemindeki ilişki *"samimi ve art düşüncesiz bir dostluk"* da değildi. İki ülke arasındaki ilişkiler 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'yla da pekiştirildi. (Oba, 2017, s. 38) 1917 Ekim Devrimi'yle birlikte kurulan Sovyetler ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ikili ilişkilerde karşılıklı saygıya dayanan kısa vadeli bu işbirliği döneminin ardından âdeta tekrar hatırlanan *"tarihsel rekabet"* 1930'lu yılların ortasından itibaren yeni boyutlar ve içeriklerle tekrar ortaya çıktı. (Büyükakıncı, 2004, s. 7)

1930'lu yıllarda Montrö Antlaşması görüşmeleri sırasında Sovyetler Birliği, boğazların iki tarafına geçecek savaş gemileri sayı, tip ve tonajlarıyla ilgili kısıtlamaların kendi aleyhine olduğu düşüncesiyle taraftar değildi. Bu sebeple de *"Türkiye'nin, Karadeniz'de Rusların güçlenmesini istemediği"* düşüncesine ulaştı. Sovyetler ayrıca, Montrö Sözleşmesi ile *"Boğazlar üzerinde sadece Türkiye'nin egemen olması"* sonucuna da karşıydı. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 22)

İkinci Dünya Harbi öncesinde 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetler Birliği arasında Saldırmazlık Paktı imzalanınca Türkiye'de Rusya hakkında şu değerlendirmeler yapıldı: *"Rusya eski Rusya'dır. Siyaseti, eski Slav siyasetidir. Bu nedenle Rusya'nın dostluğuna güvenmek doğru değildir. Boğazları elinde bulunduran Türkiye, kıyametin sonuna kadar Rusya'nın dost olarak düşünemeyeceği bir varlıktır."*

Daha sonra Alman ordularının Finlandiya'dan Karadeniz'e kadar geniş bir coğrafyada Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla bu anlaşma sona erdi. Hitler'e göre Sovyetler, Boğazlardan serbestçe geçebilmek için her iki Türk boğazı üzerinde bazı üsleri işgal etmek için Almanya'nın onayını almak istemişti. Almanya, Rusya'nın Boğazlar üzerinde üs edinmesine onay vermemesi üzerine bu harekât başlatılmıştı. Almanya'nın Sovyetlere saldırısı Türkiye'de, *"Bütün kalpler Almanların zaferi için çarpmağa başlamıştı!"* şeklinde denecek kadar sevinçle karşılanmıştı. (Çiftçi, 2017, s. 523-524) İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Türkiye, Sovyetlere ilaveten *"Doğu cephelerini çeşitlendirme arayışındaki"* İngiltere ve ABD'yi de rahatsız etti. Bu süreçle birlikte Türk-Sovyet ilişkileri de ciddi bir bozulma eğilimine girdi. (Büyükakıncı, 2004, s. 9)

Türkiye, tarafsız kaldığı İkinci Dünya Harbi sırasında 1944'ten başlayarak SSCB ile ilişkilerini iyileştirmek amacıyla şu adımları attı:

- Alman savunma sanayii için gereken Krom satışı durduruldu.
- Türkiye'nin savaşa girmemesinin sorumlusu olarak görülen Numan Menemencioğlu istifa ettirildi.
- Alman gemilerinin Boğazlardan geçişi yasaklandı.
- "Turancılar" tutuklandı.
- Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen'e suikast düzenledikleri gerekçesiyle tutuklanarak hüküm giyen Rus ajanlar Kornilov ve Pavlov serbest bırakıldı.

- SSCB'ye karşı savaşmış Kırım Türkleri Türkiye'ye kabul edilmedi.
- 2 Ağustos 1944'te Türkiye, Almanya ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerini keserek Müttefikler tarafında yer aldığını gösterdi.
- 12 Ocak 1945'te Boğazları Müttefik gemilerinin geçişi için açtı
- 23 Şubat 1945'te de Almanya'ya karşı savaş açtı.

Ancak 4-11 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda Boğazlar meselesini tekrar gündeme getiren Sovyetlerin Lideri Stalin, (Kara, 2017, s. 508) konferansın sona ermesinden bir gün önceki oturumunda Türkiye, BM ve Boğazlar konusu görüşülürken “... Türkiye'nin bir elini Rusya'nın girtlağına dayamış duran durumunu kabul etmenin mümkün olmayacağını!” belirtmekten kendini alamadı. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 26)

Sovyetler, savaşın son yılında 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yenilenmeyeceğini bildirdi. Haziran 1945'te Sovyet Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e şu talepleri de iletmişti: (1) Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında sınırın yeniden çizilmesi, (2) Boğazlarda Sovyet üslerinin kurulmasına izin verilmesi ve (3) Montrö Boğazlar Sözleşmesinin gözden geçirilmesi. (Sarı, 2018, s. 397) (Kara, 2017, s. 509) Savaş sonrasında da Karadeniz'deki gemilerin geçiş rejiminin değiştirilmesi ile Boğazlarda Sovyetler ait askerî bir üs kurulması konusunda 8 Ağustos 1946'da bir de nota verdi. Bunun üzerine Türkiye, ABD Dışişleri Bakanı James Francis Byrnes'e notanın içeriğini bildirdi. ABD, İran krizinde hafife aldığı SSCB'nin, Romanya ve Bulgaristan'a yığıdığı yüzbinlerce askerî varlığını da öğrendikten sonra bu notanın ciddiyetine inanabildi. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 28)

Türkiye tarihteki en büyük hasımları arasında olduğunu defalarca yaşamış olduğu bu kuzey komşusunun tehditleri karşısında 1952'de NATO ittifakının savunma şemsiyesini tercih etti. Sovyetler, 30 Mayıs 1953 tarihli notasıyla Türkiye'den istenen hususlardan vazgeçtiğini, Türkiye'den “hiçbir toprak iddiasında olmadığını” bildirdi. Buradan Sovyetlerin Türkiye üzerindeki hedeflerinden vaz geçtiği de anlaşılmalıdır. Daha ziyade NATO'nun şimşeklerini üzerine çekmeme düşüncesiyle ortaya çıkan güvenlik algısı yüzündendi. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 31)

1960'lı yılların ortalarından itibaren iki ülke arasında üst düzey ziyaretler gerçekleştirildi. Sovyetlerin Başbakanı Aleksey Kosigin'in Aralık 1966'daki ziyaretiyle iki ülke arasında ağır sanayi alanında Türkiye'ye yardım edilmesi kararı alındı. 25 Mart 1967 tarihli Ekonomik-Teknik İşbirliği Antlaşması'nın imzalanmasıyla Sovyetler Birliği tarafından Aliğa Petrol Rafinerisi, İskenderun Demir Çelik Fabrikası ve Seydişehir Alüminyum Fabrikası gibi Türkiye açısından o dönemin önemli ağır sanayi yatırımları gerçekleştirildi.

ABD'nin Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında 1975'te Türkiye'ye uyguladığı ambargo üzerine Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri askerî ilişkilere de taşındı. ABD'nin 1980'li

yıllarda Sovyetler Birliği'ni “Şeytan İmparatorluğu” gibi gördüğü Ronald Reagan döneminde ise Türkiye’de, 12 Eylül 1980 askerî darbesi sonrası NATO’ya tam bağlılığını ve ABD ile yakın ilişki içinde olmayı öngören yönetim mevcuttu. Sovyetlerin Afganistan işgali de askerî darbe ile birlikte Sovyetler Birliği ile siyasal ilişkileri de olumsuz etkiledi. Bunlara Sovyetler Birliği ile yakınlığı bilinen Todor Jivkov iktidarının Bulgaristan’da Türk azınlığı âdeta yok edecek derecede asimilasyon politikasını yürürlüğe koyması da eklenince, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri başlangıçta önemli aşama kaydedemedi. Ancak Turgut Özal’ın başbakan olduğu 1983 yılından itibaren, iki ülke arasında ilişkilerde canlanma beklentisi arttı. 18 Eylül 1984’te ilk doğalgaz alınması ve doğalgaz karşılığında ödemelerin bir kısmının müteahhitlik hizmetleri ve mal karşılığı ile ödenmesi kararlaştırıldı. Temmuz 1989’deki “Sınır ve Kıyı Ticaret Antlaşması” ile de hudutlardaki yerleşim yerleri ticarete açıldı. Bu anlaşma, soğuk savaşın sona erdiği 1990’ların başlarındaki bavul ticaretinin oluşmasına zemin hazırladı. (Sarı, 2018, s. 399-400)

İç Rusya Türkleri ve Ruslar Arasındaki İlişkiler

Rusların, proto-Slavlığın ötesine geçerek, devlet kurma aşamasıyla ilişkilendirilmeleri IX. yüzyılın başlarında, düzenli bir şekilde ilk kez Rus knezlerinin (prens) Kiev merkezli olarak bir araya gelmeleri ve bu dönemde Doğu Avrupa’da federasyon benzeri bir birlik oluşturmalarıyla görülmektedir. Bu maksatla Novgorod (Novograd) knezliği ve Kiev knezliği gibi iki başlı yönetim birleştirilerek, “Kiev Rusyası” olarak nitelenen, devlet düzeni içerisinde işleyen ilk Rus birliği kuruldu. (Yerdelen & Çıkrıkçı, 2017, s. 51-52) Aynı dönemde, bu Rus knezlikleriyle örtüşen veya komşu bölgelerde olduğu gibi, İç Rusya adı da verilen bölgelerde Türklerin milattan sonraki ilk asırlardan beri yaşadığı bilinmektedir. Büyük Bulgarya Devleti ve Hazarlar, bölgede kurulanlar içindeki ilk akla gelen Türk devletleridir. MS IV. asırda başlayan büyük göçler sırasında, Hunlar tüm güney Rusya’yı âdeta süpürdü ve beraberinde Bulgar adlı Türk topluluğunu getirdi. Bunların bir kısmı Balkanlara yerleşerek hâlihazırdaki Bulgaristan devletine adlarını verirken, bir kısmı da Volga nehri, Kama Nehri gibi bölgelerde yerleşerek Volga Bulgarlarını meydana getirdiler. VII-VIII. Asırlar arasında kurulan İdil-Bulgar Hanlığı ise en ilgi çeken Türk devletlerinden biriydi. Hazarlara bağlı olmasına rağmen bağımsız bir devlet konumunda varlığını sürdüren İdil-Bulgar Hanlığı 922’de Almus (Alması) Han döneminde İslâmiyet’i resmen kabul etmişti. İslâmiyet’i kabul etmeyen Volga Bulgarları, İslâmiyet’i kabul edenlerden kaçarak gene Volga bölgesinde “Çuvaş” adı ile varlıklarını sürdürdüler. İlk Türk – İslâm devleti olarak bilinen İdil-Bulgar Hanlığı XIII. Asırda Moğol-Tatar istilasına uğradı ve ardından bölgede kurulan Altın Orda’nın (Altınordu) hâkimiyetine girdi. Moğolların beraberindeki Tatarların mevcudiyeti neticesinde, bölgedeki tüm Türk unsurları “Tatar” olarak çağrılmaya başlandığından, bu tarihten itibaren Volga Bulgarlarına da “Tatar” demek bir gelenek hâline geldi. Altın Orda Devleti’nin idari yapısında ve ordusunda Moğol-Tatar unsurlar yanında Kıpçak-Türk unsurunun da hâkim olması ve devletin Türkçeyi resmî dil olarak kullanması sonucunda bu bölgeye büyük bir Türk nüfusu yerleşmişti. XV. Asırda çöken Altın Orda’nın ardından Kırım, Kazan, Astrahan (veya Ejderhan), Kasım, Sibir ve Nogay gibi çeşitli hanlıklar kuruldu. Bunlar içinde, Altın Orda Devleti’nin bir Beyliği olan Uluğ Mehmed

tarafından kurulan Kazan Hanlığı (1437-1556) kısa süren tarihi içinde bile yoğun bir kültür hayatına sahne oldu. (Zenkovsky, 1960, s. 14)

1237-1480 döneminde Altın Orda Devleti'nin yönetimi altındaki Moskova, Altın Orda Devleti'nin adına Ruslar arasında vergi toplama yetkisine de sahipti. Altın Orda hanlarına karşı bağılıkları ve büyük imtiyazlarla hızla gelişip güçlenen Moskova Knezliği büyük servete sahip oldu ve diğer Rus knezlerini de hâkimiyeti altına alarak 1480'den itibaren bağımsız daha bir devlet gibi hareket etmeye başladı. Moğollar, Ortodoks Kilisesini ideolojik hem ve mali açıdan serbest bırakması sayesinde kurumlaşan Ortodoks Kilisesi, Rusların bağımsızlığı ve ardından da Sibiryaya doğru genişlemesinde öncülük etti. Moskova Knezi IV. İvan, İdil vadisine yerleşmek için Kazan ve Astrahan hanlıklarını işgal ederek Sibirya Hanlığı'nı kendisine bağladı. Böylece tarihî ve ticari yollara sahip olan Hazar Denizi kuzeyindeki geçitler kontrolüne girince güçlenen Ruslar, hızlı bir Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyaseti izlediler. Kiev Metropolitliği de Moskova'ya taşındıktan sonra 1448 yılında bağımsız olan Rus Ortodoks Kilisesi, 1589 yılında Patriklik statüsüne kavuştu. İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikliklerinden sonra beşinci patriklik olarak Moskova Patrikliği de tanındı. Bu tanınmayla birlikte Moskova kendisini "üçüncü Roma" olarak da kabul etmeye başladı. (Doğan, 2017, s. 373)

Rus Çarı Korkunç İvan'ın 1552'de Kazan'ı ele geçirmesiyle bölgedeki Türklerin bir bakıma hazin tarihi de başlıyordu. Zira bu tarihten sonra Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanlara karşı eziyet başladı, mektep ve medreseleri ile camileri yıkıldı, şehir dışına göçmeleri için zorlanıldılar, Guri ismindeki bir piskoposun bölgeye tayiniyle Müslümanlara yönelik cebri misyonerlik faaliyeti icra edildi. Çariçe II. Katerina döneminde bu işlemde vazgeçildi ve 1788 fermanıyla Orenburg Muhammed Ruhani İdaresi 1789'da Ufa'da kuruldu. Bu fermanla bazı büyük şehirlerde cami ve medrese yapılmasına izin verildi. Müslümanlar kendi dînî örgütleri bünyesinde Rusların seçtiği bir müftüye sahip olurken, yine hükûmetten izin alarak mollalar, imamlar, kadılar ve muallimler yetiştirmeye başladılar. Bu teşkilatın kurulmasındaki esas maksat ise Müslümanları tek kolda toplayıp kontrol etme imkânını kolaylaştırmak, ehliyesiz din adamları tayin etmek suretiyle de halkın din adamlarına güvenlerini sarsmak, Osmanlı Devleti'nin Rusya Müslümanları üzerindeki dînî ve siyasi etkisini kırmaktı. (Maraş, 1998, s. 301-302)

1870'li yıllarda, Ufa'da kurulan "Müslüman Ruhani İdaresi" sayesinde Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astrahan, Vyatka, Tobolsk ve Tomsk eyaletleri müftülükleri de bu müftülüğün icra alanına girdiler. Öyle ki, o dönemde 2.074.182 Müslüman için 3.750 mescit ve medrese kurulmuştu. Gene, *Şura* dergisinden aktarılanlara göre, 1881 yılı itibarıyla 16 milyon Müslüman için yaklaşık 16.000 mektep ile 213 medrese mevcuttu. Bu eğitim kurumlarında yarım milyon öğrenci eğitim görüyordu. Çariçe II. Katerina'nın reformlarının ardından Arap harfleri ile din kitaplarının basılmasına izin verilince

1801-1855 döneminde 577 kitap basıldı. Resmî Rus eğitim sistemi dışında kalan Tatar ve Başkurt gençleri XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya'daki Hive, Buhara, Semerkant gibi şehirlerde yükseköğrenim imkânı aradılar. XIX'ncü yüzyılı ortalarında buradaki eğitim düzeyinin yetersizliği fark edilince, "Ceditçilik" hareketi adı verilen eğitim alanındaki ıslahatlara başlandı. (Devlet, 1998, s. 44-45)

XIX'uncü yüzyılda başta Moskova, Kazan ve Petersburg olmak üzere, üç merkez ve çevresinde Türklük araştırmaları da başlatıldı. Önce Moskova Üniversitesi'nde Türkçe ve diğer doğu dilleri kürsüsü A.V. Boldirev'in başkanlığında 1811'de çalışmalara başlandı. 1875'ten sonra ise "Doğu Dilleri Lazarev Enstitüsü"ne bağlandı. Kazan Üniversitesi'nde de Türk-Tatar dillerinin okutulduğu "Tarih ve Filoloji" Fakültesi'nin, 1807'de Almanya'nın Rostock Üniversitesi'nden davet edilen Ch. M. Fraehn tarafından yapılan projeye göre 1812'de kurulduğu ileri sürülmektedir. Kazan Üniversitesi XIX'uncü yüzyılda doğu bilimleri alanında büyük bir gelişme gösterdi. Türkoloji, Mongolistik ve Orientalistiğin diğer dallarında birçok değerli eserler yazıldı. Ancak 1854'te Tarih ve Filoloji Fakültesi kapatılarak öğretim üyeleri başta Petersburg olmak üzere dağıtıldı, Kazan Üniversitesi'nde bir süre Türkçe dersleri aksadı, ancak 1861'de fakültenin açılmasıyla çalışmalara yeniden devam edildi. 1758'de Halfin (Halfeoğlu) ailesinin sayesinde ilk lise (Gymnasium) açılırken, Hasanoğlu Said (Sagid) Halfin tarafından 1769-1785 yılları arasında Türkçe okutuldu. (Radloff, 2008, s. 39-41)

Ruslar da bir süre sonra, İslâmiyet'i iyi tanıyan misyonerler yetiştirmek üzere dîni akademilerin açılmasına izin verdiler. XIX'uncü yüzyıl sonlarına doğru Hristiyan Tatarlardan Vasili Timofeyef ile Kazan'daki dîni akademiden yetiştikten sonra Kahire'de öğrenim gören Nikolay İlminsky, Tatarca kullanarak Tatarlar arasında Hristiyanlığı yaymaya çalıştılar ve Rus-Tatar okullarının açılmasını sağladılar. (Doğan, 2017, s. 377) Tüm bu çabalara karşın İdil-Ural bölgesindeki Müslümanları sindirmek pek kolay olmadı, tüm baskı ve eziyetlere rağmen 1917 yılına gelindiğinde, kendilerine "Kreşin" adı verilen sadece küçük bir Hristiyanlaştırılmış Tatar topluluğu ortaya çıkabildi. Bunların aslında önemli bir kısmı baskı ve zulüm nedeniyle "Kreşin" gibi davranırken, baskının kalktığı anlarda tekrar Müslüman oluyorlardı. 1905 yılında 40 bin civarındaki Kreşin Tatarı yeniden Müslüman oldular. (Maraş, 1998, s. 302-303)

Rusya'nın Orta Asya'yı ele geçirmesinin ardından da Tatarlar bölgeyle ticareti geliştirerek sürdürdüler. Tatarlar Orta Asya'ya Rus tekstil ürünlerini, demirden yapılmış malzemeleri, şeker ve yakıt satarken, Özbek Hanlığı'ndan koyun, halı ve kurutulmuş meyve satın alıyorlardı. Özellikle Tatar tacirlerin gayretleri ile Rusya ile Orta Asya arasındaki 1773-1777 döneminde sadece 83.000 ruble tutarında olan ticaret hacmi, 1832 yılında 11.336.000 rubleye sıçradı. Bu durum Tatar burjuvasının Rusya'da kendine önemli bir yer edinmesine de sebebiyet verdi. (Zenkovsky, 1960, s. 19-21)

Kırım Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nde, Rus yayılcılığından etkilenen Orta Asya Türkleri ve Rusya'daki Türklerin Osmanlı Devleti'nden İslâm Birliği adına yardım talep edildi. Bu ilişkiler Osmanlılar'da, Osmanlı olmayan Türkler konusunda bir bilinçlenmeye yol açtı. Hele de Çarlık Rusya'nın baskısı nedeniyle Rusya'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Rusya'nın aydın Türkleri, Osmanlı'da önce kültürel sonra da siyasi Türkçülüğün gelişmesinde önemli roller üstlendiler. XIX'uncu yüzyılın ortalarından itibaren Kırım'da, Kazan'da ve Azerbaycan'da batı liberalizmi, Rus romantizmi ve Osmanlılar'daki Batılılaşma hareketlerinden etkilenmekte olan yaygın bir aydın hareketi mevcuttu. Bu aydınların kültür Türkçülüğü ile başlayan faaliyetleri, Pan-Slavizm tepkisiyle Pan-Türkizm hâline de dönüştü. Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan bu Türkçülük hareketinin merkezi ise Kazan'dı. İdil-Ural Türkleri 1905, 1906 ve 1907 yıllarında yapılan tüm Rusya Müslümanları toplantılarında öncülük ederek binlerce kitap, dergi ve gazete yayınladılar. Şehâbeddîn-i Mercânî, Hüseyin Feyzhânî, Mûsâ Cârullah Bigiyef, Rızâeddin Fahreddin, Abdürreşid İbrahim ve Türkiye'de çok iyi tanınan Yusuf Akçura gibi önemli şahsiyetler yetiştirdiler. (Maraş, 1998, s. 303) (Sarınay, 2004, s. 57-58) Mercânî'nin öğrencisi Feyzhânî de millî kültürün gelişimi üzerinde incelemelerde bulunarak ıslahat yapılması gerektiğini vurguluyordu. Kayyûm Nâsırî'nin ilgi alanı şiir, destan ve atasözleri üzerine iken, bunları yayınlayarak Kazan Türklerinin kültürünü canlı tutmaya çalışarak yeni bir yazı dili üzerinde durdu. Bir diğer aydın ve Kazan Türkü olan Âlimcan Barudî (1857-1921) ise, Kazan'da Muhammediye Medresesi'ni kurarak, eğitim-öğretim alanında faaliyet gösterdi. (Sarınay, 2004, s. 57-58)

XIX'uncu yüzyılın sonlarında ve XX'nci yüzyılın başlarında Tatarların pek çok bakımdan Osmanlı Türklerinden ileri düzeyde olduğu, Osmanlı Devleti'nde "Türklük" şuurunu yayan ilk düşünürlerden Yusuf Akçura tarafından dile getirildi. Bunlardan bazıları şöyle aktarılmaktadır: *"Tatarlarda millî bilinç daha çok gelişmiş, hatta Tatarlar Türk dünyası birliğini sağlama bilinciyle hareket ediyorlardı. Medeniyet düzeyi de Osmanlı Türklerine göre daha ilerideydi. Türk tarihiyle daha çok ilgileniyorlardı, daha dindarlardı, bayramlara ve dînî geleneklere daha çok saygı gösteriyorlardı. Ekonomik ve toplumsal durumları daha iyi idi. Tıp alanında daha çok gelişme göstermişlerdi. Pedagojide ve okullarda daha çok reform yapmışlardı. Tatar kadınları da daha serbestti."* (Georgeon, 1999, s. 117) Feyzhânî, medreselerin müfredatına müspet ilimlerin de alınmasını ve Avrupa modeline göre bir Tatar okulunun açılmasının gerekliliğine işaret ederken, fikirleri İsmail Gaspıralı tarafından pratiğe dönüştürüldü. (Devlet, 1998, s. 45-46)

Eğitimini Kırım ve Moskova askerî liselerinde yaparak, ders veren Pan-Slavistlerin öncülerinden Prof. Kotkov'un fikirlerine duyduğu tepkiyle kendi millî ideolojisini arama yolunu seçen Gaspıralı, bir süre Osmanlı Devleti'nde ve Fransa'daki mevcudiyetinin ardından 1881 yılında *"Tavrida"* gazetesinde Rusça diliyle *"Rusya'da Müslümanlar"* başlıklı makalesini yayınlamaya başladı. Türk dünyasının geri kalma sebeplerinin Avrupa bilimi karşısında Türk eğitim sistemindeki geri kalmışlık üzerinde duruyordu. Eğitimde reform yapılması yanında, tüm Türklerin anlayabileceği ortak bir dilin kullanılmasını, Müslüman hayat tarzının

çağdaştırılmasını, kadınların cemiyette daha önemli hâle getirilmesini savunuyordu. Bu fikirlerini daha geniş kitlelere yayabilmek maksadıyla 1883'te "*Tercüman*" adlı bir de gazete yayınlamaya başladı. Ruslara rağmen Türk varlığının yaşayabilmesi için Rusya'da mevcut diğer Müslümanlarla sıkı ilişkiler kurulması gerektiğine inanıyor, hatta Rusya'da bir Müslüman-Türk birliğini zorunlu görüyordu. Bu birlik mesajlarını, Rusya'da milliyetçilik yapmanın yasak olması nedeniyle, daha ılımlı bir şekilde ve kültürel faaliyetlerle vermeye çalışıyordu. "Dilde, fikirde, işde birlik" söylemiyle fikirlerini yoğunlaştıran Gaspıralı, tüm Türk dünyasının anlayabileceği ortak bir dilin geliştirilmesi, bunun ayrıca sadeleştirilmiş "İstanbul Türkçesi" olması konusunda ısrarcıydı. Bu düşünce ve ideal içindeki *Tercüman*, 33 yıl süren yayın hayatı sırasında, Kırım'a ilaveten Kazan, Kafkaslar, Türkistan, Balkanlar ve Osmanlı sınırları içinde okunan bir gazete haline geldi. 1884'de Kırım'da başlattığı "*Usûl-i Cedîd*" hareketi sonucu 1904 yılında Rusya'da 5.000 civarında "*Usûl-i Cedîd*" okulu açıldı. 1906 tarihli "Rusya Müslümanları Kurultayı"nda bütün Türk okullarının son sınıflarında, Türkçe okutulmasını kabul ettirdi. Türk dünyası arasında daha önce başlamış olan "ceditçilik" hareketi, Gaspıralı ile birlikte, Rusya Müslümanları arasında milliyetçi ilkelerle bütünleşti. *Tercüman*'ın İstanbul'da okunması nedeniyle de, Türk aydınları üzerinde büyük etkiler bıraktı. Ceditçiliğin en yaygın kullanım alanı ise İdil-Ural bölgesiydi. (Sarınay, 2004, s. 58-61) (Devlet, 1998, s. 46)

Sovyetler Birliği Döneminde Sovyetlerdeki Türkler

Komünizm etkisiyle Çarlık Rusya'nın baskı ve asimilasyon politikalarını bile aratan bu dönemde, Sovyet coğrafyasındaki Türkleri üç bölüm hâlinde incelemek daha uygun bulunmaktadır: (1) İç Asya Türkleri, (2) Kırım Türkleri, (3) Türkistan (Orta Asya) Türkleri,

İç Rusya Türkleri ve Sovyetler

1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra, İç Rusya Müslümanları İdil-Ural devleti kurmak üzere, 3 Aralık 1917'de Ufa'da millî bir meclis topladılar. 6 Ocak 1918'der "Millet Meclisi" ve "İdil-Ural Ülkesi" adıyla muhtar bir devlet kurulması kararı alındı ve aynı ay anayasa ilan edildi, (Devlet, 1998, s. 209,217) Ama o tarihlerde Başkurtlar sorun çıkarınca Bolşevikler Orenburg'u işgal ederek, içlerinde Zeki Velidi Togan'ın da bulunduğu Başkurt Hükûmeti'ne ait bazı üyeleri tutukladılar. Bir süre sonra serbest kalan Togan ve diğer Başkurt yöneticileri pes etmeyerek 7 Haziran 1918'de yeniden Başkurt Hükûmeti'ni kurdular. Başkurt yönetimi, Başkurtların muhtariyetinin tanınması için Bolşeviklere içinde "Türk-Tatarların Başkurdistan'dan uzaklaştırılmasına son verilmesi" şartı da dâhil bir anlaşma metni gönderdi. Ancak Şubat 1919'da Başkurt ordusu 1. Kızıl Ordu'ya teslim olmaktan kurtulamayınca bağımsızlık hayalleri toprağa gömülerek Sovyet hâkimiyeti başladı. (Devlet, 1998, s. 248-251)

Sovyetlerdeki Türkler arasında 1937'ye kadar önce Latin ve ardından da Kril alfabelerine geçiş yaşandı. Aydınları ve âlimleri ya öldürüldü ya da sürgün edildiler. Sürgün edilenlerin önemlileri arasında Mûsâ Cârullah Bigiyef , Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura ve Zakir Kadiri vardı. Bolşevik ve komünist baskısı ve zulmü altında dilini, dinini ve kültürünü yitirme tehlikesiyle karşı karşıya da kalmış olsalar, İdil-Ural Türkleri 1990'lı yıllara kadar gene de kültürlerini koruyabildiler. Sovyetler döneminde İdil-Ural bölgesindeki Müslüman Türklerin bir araya gelmesinin önlenmesi için Tataristan, Başkırdistan (Başkurdistan) ve Çuvaşistan adıyla üç ayrı sosyalist cumhuriyete bölündüler. Hatta Tatar-Başkırtların yoğun olarak yaşadığı Orenburg, Astrahan, Samara, Penza, Çelyabinsk, Yekaterinburg, Perm gibi bölgeler de ayrı birer eyalet (oblast) olarak ayrıldı. Müslüman Türklerin her yerde çoğunluk oluşturmamasına dikkat edildi. (Maraş, 1998, s. 303-304)

Kırım Türkleri ve Sovyetler

1923-1927 döneminde Kırım'ın özerklik hakkını korumak üzere harekete geçtikleri gerekçesiyle sayısı 3500'ü geçen Türk aydını ya kurşuna dizildiler, ya da sürgün edildiler. 1929-1930 döneminde ise "çiftçiliğin zorunlu kollektifleştirilmesi" sürecinde 40-50 bin civarındaki Kırım Türk'ü Sibiryaya ve Urallardaki işçi kamplarına sürgün edilirken çoğu bu dönemde hayatlarını kaybettiler. 18 Ekim 1921'de kurulmuş olan Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC), II. Dünya Harbi sonrası Temmuz 1946'da dağıtılarak oblast statüsüne düşürüldü. Şubat 1954'te ise Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı. (Şahin C. , 2017, s. 63-64) II. Dünya Harbi sırasında Kırım Tatarları (Kırım Türkleri) 18 Mayıs 1944'te "zaruri bir tedbir" olarak adlandırılan sürgün sonucunda, Kırım Türkleri'nin neredeyse yarısı (%46,2'si) telef olmuştu. (Moskova Helsinki Grubu Üyeleri, 1997, s. 106) Yaklaşık 12 yıl süreyle çoğunluğu Özbekistan olmak üzere, Sovyetlerin Asya coğrafyasında zorunlu iskâna tabi tutuldular. 28 Nisan 1956 tarihinde Kırım (Tatar) Türklerinin sürgün hâli kaldırıldı. Ancak, yurtlarına geri dönmelerine izin verilmediği gibi, el konulan mal ve mülkleri de geri verilmedi. Her ne kadar bir takım iyileştirmeler yapılmışsa da, bunlar yurtlarına kavuşma hasreti çeken Kırım Tatarları için bir anlam ifade etmiyordu. (Özcan, 2005, s. 345)

Kırım Türkleri Sovyetlerin sürgün kararıyla adını aldıkları ana yurtları Kırım'dan sürülmekle; (1) Kendi ana dillerini öğreten ilk ve ortaokullara, dillerinin devam ettirilmesi ve korunması garantisini, (2) Özel mesleki ve teknik okul imkânlarını, (3) Millî tiyatro ve millî kıyafetlerini, (4) Gazete, matbaa ve radyo istasyonlarını; yazarlarını, gazetecilerini, sanatkârlarını ve bunların oluşturduğu kurumları, organları, (5) İlmî araştırma kurumlarını, Türk dili ve edebiyatı ile Türk millî kültürünü işleyen enstitülerini, (6) Tahripler sonucunda mezarlıklarını, mezar taşlarını, böylelikle geçmişle bağları olan kitabelerini, (7) Anıtlarını ve müzelerini, millî tarihlerini resmeden resim, şekil ve tablolarını, (8) Millî kütüphanelerini, (9) Mescit, tekke ve zaviyeleri ile kulüp ve okuma salonlarını, (10) İsim değişiklikleri ile köylerinin, şehirlerinin, mahallelerinin ve sokaklarının isimlerini kaybetmişlerdi. (Moskova Helsinki Grubu Üyeleri, 1997, s. 107-108)

1956 yılında özel yerleşim yerlerinde oturma mecburiyeti kaldırılan ve idari gözetim altında tutulmalarına son verilen, hatta sürgün hayatı bir ölçüde kolaylaştırılan Kırım Tatarları'nın hapis cezaları ise ortadan kaldırılmadı. Yurtlarına geri dönmelerini yasaklayan hükümler sürdürüldüğü için Komünist Partisi Merkez Komitesine yüzbinlerce mektup yazıldı. Nihayet SSCB Yüksek Sovyeti'nin 5 Eylül 1967 tarihli ve "Daha Önce Kırım'da Oturan Tatar Milletine Mensup Vatandaşlara Dair" başlığını taşıyan kararnamesi yayımlandı. Kararnamenin yayınlanmasının üzerinden iki yıl geçtikten sonra 20 bin kişilik Kırım Türkü ailesi (yaklaşık 100 bin kişi) Kırım'a geri döndüklerinde, bu kez de Kırım hudutlarında polis ve askerî birliklerce karşılandılar. Bunlardan bazıları sürgün edildikleri bölgelere geri gönderilirken, diğerleri de Kırım yerine Kırım çevresindeki yörelere yerleştirildiler. Bunun üzerine dilekçe harekâtı yeniden başlatıldı. Bu kez de 300'ün üzerinde Kırım Türkü "milliyetçilik hareketlerine katıldıkları" gerekçesiyle çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar. (Moskova Helsinki Grubu Üyeleri, 1997, s. 108-109)

1968 yılında 171 aile (toplam 1.064) kişi daha, "devlet eliyle yerleştirme projesi" kapsamında Kırım'a yerleştirildiler. 1970'li yıllarda Kırım Tatarlarının çözüm merkezi yeniden Kırım'a dönüştü. 1989 yılından itibaren Kırım'a dönüş çok daha kolay ve edinilen tecrübelerle daha az sıkıntılı cereyan etmeğe başladı. (Özcan, 2005, s. 349)Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile 12 Şubat 1991 yılında Ukrayna'ya bağlı olarak, özerk bir Kırım Cumhuriyeti kurulduktan sonra Kırım Türklerinin Kırım'a dönüşü devam etti. Ancak bu kez de yeni yönetim geri dönen Kırım Türklerini yönetime almadı. (Şahin C. , 2017, s. 64)Kırım'da Tatar Türkleri yanında Gagauz Türkleri de yaşamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde 1989 sayımında 32.017 olarak verilen Gagauz Türklerinin tüm Sovyet topraklarındaki %16.23'ünü oluşturmaktaydı. (Güngör & Argunsah, 1998, s. 11-13)

Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği ve Soğuk Savaş Sonrası Dönemlerde Türkistan Türkleri

Türkistan, tarih boyunca coğrafi yapının da neden olduğu siyasi oluşumlar sonucu Doğu ve Batı diye ikiye ayrıldığı gibi, özellikle Sovyetler döneminde Orta Asya olarak da adlandırıldı. Çağımızda Çin'in sınırları içerisinde kalan kısmı Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) iken, geriye kalan kısmında da Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın kuzey bölgesi bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Azerbaycan, Başkurdistan ve Tataristan'daki Türkler için de Batı Türkleri veya Kuzey Türkleri nitelemesi yapılmaktadır. (Yalçınkaya, 1999, s. 39)

1600 yılından itibaren Kazakistan'a yerleşmeye başlayarak bölgede etkinlik kuran Kalmuklar, Rus buyrukluğuna geçmek istemeyen Başkurtlarla birlikte Ruslara karşı savaştılar. 1690 yılında İstanbul'a gelen Kalmuk hükümdarı Ayuka Hân, Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini dahi bildirdi. 1700 yılında, Hokand Hanlığı'nın kurulmasının ardından Türkistan hanlıkları arasındaki çatışmalar yoğunlaşmaya başladı. Ancak o dönemde Rusya'nın Kazakistan'ı aşarak

üç hanlık sınırlarına sokulması üzerine üç hanlık da bu ortak düşmana karşı birbirlerine destek olacakları yerde, her biri diğerinin zayıf anını bekleyip güçlerini birbirlerine karşı kullanmayı tercih ettiler.

XVIII'nci yüzyılın başlarında, Evliya Ata yakınlarındaki beyleri nüfuzu altına alan Kazak Hanı Ebulhayr (Abılay), göçebe hayatı yaşamakla birlikte zaman zaman baskınlar düzenleyerek kendilerine rahatsızlık veren Kalmukları kuzeye sürdü. Ebulhayr, buna ilaveten gerektiğinde Kalmuklara karşı ittifak oluşturmak ve zamanla Başkurtlar üzerinde hâkimiyet tesis etmek maksadıyla Ruslarla ittifak yapmayı teklif etti. Bu maksatla Rus askerinin yerleştirilmesi için Ruslar, Başkurtlar ile Kazakların tam ortasında Or (Ural) Irmağının geniş bir alana yayıldığı "Orenburg" adı verilen (şimdiki Orsk), son derece stratejik bir mevkiye, 1735 senesinde kale inşa ettiler. Ancak inşaat tamamlanıp da Rus askerleri Orenburg kalesine yerleştirildikten sonra Rusya, Kazakların bağımsızlıklarını tanımadığını bildirdi. Bu kez de Ruslara karşı Sultan Kenasarı yönetiminde 25 yıl sürecek bir mücadele başladı. Orenburg kalesi Rusların Asya hareketinde önemli bir merkezi hâline geldi. Ruslar kısa bir müddet sonra 1742'de bütün Sibirya'yı hâkimiyetleri altına aldılar. (Yalçınkaya, 1999, s. 36-37) Ruslar sırasıyla Kazakların "Küçük, Orta ve Büyük Cüzlerini çeşitli bahaneler ve entrikalarla" ele geçirdikten sonra 1822-1824 döneminde Kazak Hanlığı'na son verdiler. Hindistan'a yerleştikten sonra İngiliz tüccarlarının bu bölgeye kadar ticaret maksadıyla ve nüfuz edinmeye çalışmaları, Rusya'nın da Orta Asya'daki yayılmacılık faaliyetlerinin yoğunlaşmasına sebebiyet verdi. Çarlık Rusya'sına ait kuvvetler kısa bir sürede sırasıyla Orta Asya'daki Hokand Hanlığını, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığını ele geçirdiler. (Çetin & İmashova, 2017, s. 235) 1839'da Kazakistan'ın doğu bölgeleri tamamen işgal edildi. 1846'da 25 yıl süreyle Ruslara karşı mücadele eden Kazak Hanı Sultan Kenasarı, bir Kırgız tarafından öldürüldü. Aynı yüzyıl içerisinde Türkistan'ın ve Asya'nın geri kalan kısımları Rusya ve İngiltere'nin hedefinde kalmayı sürdürüyordu. Ruslar; "Müstemlekecilik yeni taarruzları"yla Karkaralı, Akmola, Turgay ve Irgız, Türkistan'ın en doğusunda ve Çin sınırında Kapal, Ay Ögüz ve Sır Derya Havzası'nda Rayım Kalelerini inşa etti. Gene Ruslar tarafından 1834'de Hazar Denizi'nin Türkistan tarafındaki Doğu sahilleri de işgal edildi.

Bu sırada Kırım 1783 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilirken, devamında Ruslar 1813 ve 1828 yıllarında İran'a karşı kazandıkları savaşları da kazanarak Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarını imzalayarak (Yalçınkaya, 1999, s. 37-38) Türkistan'la Osmanlı Devleti arasında âdeta duvar ördüler.

1884 yılına kadar askerî gücünün yardımıyla tüm Orta Asya coğrafyasında işgali tamamlayan Rusya, bu bölgede kalıcı olmak maksadıyla sömürge politikalarına yürürlüğe soktu. Öncelikle hanlık, aksakallar heyetleri ve seçimler gibi yönetime ilişkin uygulamaları iptal ederek, kendilerine "uşaklık yapacak şahıslar"ı atadılar. Moskova merkezli yönetim, bölge yöneticilerini atadıkları gibi Türk yurdunu tamamen kontrolleri altına almak maksadıyla eriştikleri yollarda kaleler inşa etmeyi de sürdürdüler. Bu maksatla 150'den fazla kalenin inşa

edildiği o dönemlerde Rus askerleri için inşa edilecek kaleler bahanesiyle binlerce kilometre karelik en verimli topraklar yerli halktan alınarak Rusya'dan getirtilen Rus köylülere verildi. Sayıları zamanla yüzbinleri bulan Rus göçmenlerin getirtilerek istihdam edildiği Türk topraklarında demografik yapı da ustaca değiştiriliyordu. Zengin yer altı doğal kaynaklarıyla Orta Asya, Rusya'nın hammadde deposuna dönüştürülmeye başlandı. Sömürgeleştirmenin bir diğer adımı olan Ruslaştırma politikasına da aynı dönemde İliminski okullarının açılması ve varlıklı Kazak çocuklarının bu okullarda eğitilmesiyle başlandı. Bu kültür emperyalizmine verdikleri ad da "vahşi halkların Ruslar tarafından medenileştirilmesi ve çağdaştırılması" idi. Ancak yıkıldığı döneme kadar Çarlık Rusya'sında "Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma" siyaseti millî kimlikleri fazlaca etkileyemedi. (Çetin & İmashova, 2017, s. 237)I. Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak istemediği için askerliği reddederek direnen bilhassa Kırgızistan ve Kazakistan'daki Türklere karşı katliamlar düzenlendi. (Yerdelen & Çıkırcı, 2017, s. 56)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu kurulduktan sonra, Orta Asya'da "milletlere, halklara ve ülkelere bölünme" süreci başlatıldı. Çarlık Rusyası'nda da uygulanmış olan "böl ve yönet" şeklindeki sömürge siyaseti bu kez daha ustaca yönetilmeye başlandı. Bölgenin ünlü Kazak tarihçisi Kenes Nurpeisov bu süreci "Fiiliyatta bu Sovyet Hükümeti'nin yerleşmesi yolundaki mücadele ve aynı zamanda Sovyet devletinin oluşturulması mücadelesiydi!" şeklinde özetlemektedir. Bolşevik İhtilali'nin ardından İdil-Urallar, Azerbaycan, Kırım, Sibirya ve Türkistan'da bağımsız Türk yönetimleri kurmuştu. Ancak 1920'de ise Kızıl Ordu tarafından bu bağımsız Türk yönetimlerine son verildi. Bölgedeki Çarlık Rusya'nın sömürge hareketi Sovyetler Birliği tarafından sürdürüldü. Bölgenin hammadde ve doğal kaynaklarının kullanılmasına ilaveten "siyasi, kültürel ve dil alanlarında" yoğunlaştırılan "Sovyetleştirme siyaseti", aslında "Ruslaştırma politikası"ndan farklı değildi. Türkistan'da Sovyetleştirme politikasından en çok etkilenenler, coğrafi olarak Rusların en yakınında ve yaklaşık 7.000 km sınırı bulunan Kazaklardı. Sovyetler Birliği, "Müslüman halklar arasındaki dayanışmayı kaldırmak" maksadıyla 1924 yılında "Orta Asya'da tek bir Türkistan halkının yerine Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen" gibi farklı milletleri oluşturarak, toprakları aralarında böldü. Bu yeni beş devlet arasındaki sınırlar da "Kazakların toprakları Özbeklere, Özbeklerin toprakları Kırgızlara, Taciklere, Kırgızların toprakları Özbeklere vb." verilmek suretiyle kardeş halklar arasında toprak sorunu çıkartarak birlik ve beraberlik sağlamalarını önleyecek bir plan yürürlüğe kondu. (Çetin & İmashova, 2017, s. 237) "Derhal önlenmesi gereken "Pan-Türkist" yaklaşımı bir tehlike gibi göstermeye çalıştılar. (Yalçınkaya, 1999, s. 110) Sovyetlerin bu suni "Pan-İslamizm" veya "Pan-Türkizm" tehlikesi üzerine iddiaları, Türk topluluklarıyla ilgili yeni kararlar alıp uygulamalarına gerekçe oluşturdu. "Türklerin yaşadıkları bölgelerde, yeni kurulan, sınırları değiştirilen ve diğer idari düzenlemelere tabi olan bir cumhuriyet veya özerk bölgenin gerekçesi", sözde bu Pan-İslamizm ya da Pan-Türkizm tehlikesinin önüne geçerek Müslüman ve Türk toplumlarının kaynaşmasını önlemektir. Bu politika doğrultusunda Kazakistan'ın başkenti Orenburg'tan 1925'de Kızıl Orda, 1927'de daha uzaktaki Alma Ata'ya taşındı. Rusya'ya ve Başkurdistan'a yakın olan Orenburg bir Rus merkezi hâline getirilirken,

aynı zamanda Volga Müslümanları ile Türkistanlıları birbirinden ayrı bırakıyorlardı. (Yalçinkaya, 1999, s. 126)

Sovyetler döneminde tüm halkların alfabetesinin 1924-1927 yıllarında Latinceye geçirilmesi planlanmışken, Türkiye’de de 1928 yılında Latin alfabetesine geçildiği öğrenilince Latin alfabetesinden vazgeçilerek, tüm halkların Kiril alfabetesine geçirilmesi kararı alındı. Böylece kardeş Türk halklarının dilleri erozyona uğradı, birbirlerinden uzaklaşma başladı. (Çetin & İmashova, 2017, s. 237) Bir bakıma Rusların 1730’larda Kazakistan’a girişiyle başlayan Türk coğrafyasındaki ilerleyişi XIX’uncu yüzyılın son çeyreğine kadar Türkistan, Sibirya ve Kafkasya bölgesindeki Türk topraklarının işgaliyle sonuçlanırken, Sovyetler Birliği döneminde de milliyetleri kültür erozyonuna uğratma ve milliyet duygularını zayıflatma projeleriyle Türklüklerinden arındırma işlemine devam edildi. (Duman, 2017, s. 328)

Soğuk Savaş sonrasında da Sovyetlerin mirasını devralan Rusya Federasyonu, “Yakın Çevre Politikası”yla yakın coğrafyada hegemonyal gücünü devam ettirme çabası içerisine girdi. Rus Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev’in 2 Ocak 1992’de ilk kez dillendirdiği Yakın Çevre Politikası, 1993’ten itibaren Rusya’nın temel politikası haline gelmiş olup şöyle özetlenebilir:

- “Rus millî çıkarlarının, hükümranlılığının, bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması.
- Rusya’nın güvenliğinin ve demokratikleştirilmesinin sağlanması.
- Pazar ekonomisini, politik ve ekonomik entegrasyonun gerçekleştirilmesi.
- İç ve dış politikanın koordineli yürütülmesi.
- Bireylerin insan hakları çerçevesinde çıkarlarının gözetilmesi.
- Değişen dünya düzenine uygun radikal kararların alınması.
- Diplomatik ve politik metotlar kullanılarak, hatta gerekirse kuvvet kullanılarak millî ve uluslararası istikrarın sağlanması.
- Karşılıklı çıkar çerçevesinde diğer ülkelerle iş birliği yapılması.
- Rusya’dan ayrılan diğer Sovyet Cumhuriyetleri ile iş birliği kurulması.”

1996 yılından itibaren Rusya Dışişleri Bakanı olan Yevgeni Primakov, yukarıda belirtilen “Yakın Çevre Politikası’nı Avrasyacılık politikasıyla birlikte etkin bir şekilde kullanarak Beyaz Rusya (Belarus) ve Ukrayna ile birlikte, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) girişimini başlattı. 14 Eylül 1995 tarihinde bu konudaki amaçlar şöyle belirlendi:

- “Rus etki alanını korumak.
- BDT bölgesinde yabancı etkisini azaltmak.
- Bölgesel savaşları önlemek.
- Etnik Rusları korumak.” (Duman, 2017, s. 329)

Soğuk Savaş Sonrası Türkiye - Rusya İlişkileri

Rusya-Türkiye ilişkilerindeki belirleyici unsurların arasında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi yanında Türkiye'nin yeni Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerine karşı Rusya'nın takındığı tavır da önemliydi. Bunlardan en önemlilerinden biri 1992-1993 döneminde Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan Dağlık-Karabağ sorunuydu. Bu sorunda Ermenistan tarafını tutan Rusya, daha sonra AGİT bünyesinde kurulan MİNSK grubunun eş başkanı olarak da sorunun çözümü konusunda belirleyici ülkelerden biri oldu.

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna-Hersek'te çıkan savaşta, Türkiye Boşnakların yanında iken Sırp'ların en yakın destekçisi Rusya idi. (Cretu, 2006, s. 40)

Bu arada özellikle Çeçenistan olmak üzere, Rusya'nın "ayrılıkçı" ya da "terörist" olarak nitelendirdiği millet ve gruplara karşı devlet politikası şeklinde olmasa dahi, Türkiye'deki bazı kesimlerin bu insanlara destek vermiş olması da Rusya'nın tepkisine sebebiyet veriyordu. 1994-1996 döneminde Çeçen ayaklanması sırasında Türkiye'nin ayaklanmacılara destek verdiği iddiasıyla Rusya, PKK kartını öne sürmekten çekinmedi. 1994 Şubatı'nda PKK destekli kuruluşların Moskova'da "Kürdistan Tarihi" başlıklı konferansa, ardından Moskova'da defakto olarak PKK'nın temsilciliğini üstlenen Kürt Evi'nin açılması ve sürgünde Kürt Parlamentosu'nun Rus Parlamentosu altında toplanmasına izin verildi. Özellikle Rus Parlamentosu Duma, PKK toplantılarının Moskova'da yapılmasına destek veriyor, Türkiye'yi de "Kürt soykırımı" yapmakla itham edecek kadar ileri gidiyordu. Hatta 1998'de Suriye'den çıkartıldığı sırada PKK elebaşı Abdullah Öcalan'a sığınma hakkı verilmesini de istiyordu. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 35) Rusya'nın PKK'ya mali ve lojistik destek sağlamasından çekinen Türkiye'nin, ayrılıkçı Çeçenlere yardım gönderen Kuzey Kafkasya kökenli Türkiye vatandaşlarına açıkça destek vermekten kaçındığı görüldü. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 35)

1997-1998 döneminde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)'nin almak istediği S-300 füze ve hava savunma sistemini, Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen Rum tarafına vermekte ısrarlıydı. (Dışişleri Güncesi, 1997, s. 55)

Türkiye Ağustos 2008'de Rusya-Gürcistan krizi sırasında, Rusya'nın hareketini hoş karşılamamakla birlikte, taraf tutmamaya özen gösterdi. İki ülke arasında arabuluculuk yapmayı "Kafkas İstikrar Platformu" adıyla teklif etti. Gürcistan'daki yaralılara yardım etmek maksadıyla Karadeniz'e çıkmak isteyen başta ABD donanmasına ait gemiler olmak üzere, NATO ülkelerinin de askerî gemilerine karşı Montrö Boğazlar Sözleşmesi hükümlerini harfiyen uygulamaya özen gösterdi. (Yavuz, 2008, s. 14-23) Ama Rusya'nın Gürcistan harekâtı bölgede küresel ölçekte müdahaleyi gerektirebilecek istikrarsızlığa sebebiyet verdi.

Rusya, 2014 yılında Ukrayna'da Kırım'ın önce Ukrayna'dan ayrılıp, ardından Rusya'ya ilhakını ve Ukrayna'nın doğusunda ayrılıkçı grupları destekleyerek bölgede yeni bir istikrarsızlığa sebebiyet verdi. Kırım Türklerinin de zarar gördüğü bu yeni durum üzerine "soğuk savaşın yeniden başladığı" bile ileri sürüldü. Bu durum da Türkiye tarafından kabul edilebilir bir gelişme değildi. (Cabbarlı, s. 109-110)

Soğuk savaş sonrasında uluslararası ilişkiler açısından Türkiye-Rusya arasındaki en önemli karmaşık ilişki Suriye iç savaşı sırasında yaşandı. (Yavuz & Erduramaz, 2012, s. 215) Suriye'de Arap Baharı'nın çıktığı andan itibaren Rusya Esad rejiminin yanında yer alırken, Türkiye Ağustos 2011'den itibaren tamamen Esad rejiminin karşısındaydı. 24 Kasım 2015'te bir Rus uçağı Hatay'ın güneyinde Türkiye sınırları içerisine girince düşürüldü. Bunun üzerine Rusya, Türkiye'ye yaptırımlar uygulamaya ve sert sözlerle karşılık vermeye başladı. İki ülke arasındaki ilişkiler örtüşen ekonomik çıkarlara zarar vermeye başlayınca, araya Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in de katkı verdiği muhtelif aracılı görüşmeler sonunda 2016 yılı ortalarında tekrar düzelmeye başladı. (Yetkin, 2016) Ancak bu olayla Türkiye, Rusya'nın "unutulan" gerçek yüzünü bir kez daha hatırladı. Zira Rusya, 2008'de Gürcistan'da, 2014'ten itibaren Ukrayna'da ve 2015'ten itibaren Suriye'de icra ettiği askerî harekâtlarla, dış politika sahasında askerî gücünü giderek daha etkili kullanmaya başladığını fark ettirdi. (Klein, 2016)

Türkiye-Rusya ilişkilerinin düzelmesinin ardından, Rusya'nın karşı çıkmayışını da gören Türkiye Ağustos 2016'da Fırat Kalkanı Harekâtı ile Suriye'de "Fırat'ın batısı"ndaki el-Bab'a olan bölgeye kadar girerek, buradaki İŞİD (DEAŞ) terör örgütü unsurlarını etkisiz hâle getirdi.

Suriye'nin geleceği ile ilgili olarak BM şemsiyesi altında sürdürülen Cenevre Sürecinden bir türlü sonuç alınamayınca Putin'in girişimleriyle Rusya-Türkiye ve İran arasında aynı konuda 2017 yılı başlarında "Astana Süreci" başlatıldı.

Ekim 2017'de Astana Süreci kapsamında Rusya ile yapılan uzlaşma sonucunda Türk Silahlı Kuvvetleri Hatay'ın güneyindeki sorunlu İdlib'e asker sokarak, 12 ayrı yerde kontrol noktaları tesisine başladı. (Hürriyet, 2017) Ocak 2018'de ise Rusya'nın pek de istememesine rağmen TSK, Rusların da kontrolü altında bulunan, Hatay ve Kilis'e komşu, PKK terör örgütünün Suriye uzantısı PYD/YPG'nin elindeki Afrin bölgesine "Zeytin Dalı" harekâtını gerçekleştirdi.

Nisan 2019'dan itibaren Esad rejimi Rus uçaklarının da desteğinde İdlib bölgesine hava saldırıları başlatarak, İdlib çatışmasızlık bölgesiyle ilgili ve Rusya-Türkiye-İran arasında yapılan "Soçi Mutabakatı" hilafına hareket etmeyi sürdürdü. Bölgedeki çok sayıdaki Suriyeli, çoğunluğu kuzeydeki Türkiye sınırına doğru olmak üzere güvenli bölgelere intikal etti. (Yavuz, 2019, s. 268) Türkiye ve Rusya arasında en üst düzeyde (devlet başkanları) görüşmeler de dâhil çok sayıda görüşmeye rağmen Esad rejiminin saldırıları havadan ve karadan devam etti.

Ocak 2020 sonlarında hız kazanan bu saldırılar sırasında bölgedeki Türk askerleri de şehit olmaya başladılar. Ancak tüm Türkiye çapında büyük üzüntülere ve infiale sebebiyet veren gelişme 28 Şubat 2020’de yaşandı. 33 asker İdlib’in Serakib ilçesi güneyindeki Maarat El Numan’ın batısındaki Tal Balyun bölgesinde peş peşe yapılan iki ayrı hava saldırısında şehit düştüler. (Ergan, 2020)Daha sonra bu hava saldırılarına Rus uçaklarının da katılmış olduğu anlaşıldı. (Milliyet, 2020)

2019 yılı sonlarına doğru Libya’daki BM tarafından da tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti (UMH) ile muhalif Hafter taraftarları arasındaki çatışmalar yoğunlaştı. Türkiye, UMH’yi desteklerken, Rusya ise zaman zaman Moskova’da misafir ettiği Hafter’e destek vermektedir. (Frantzman, 2020)

Rusya ile özellikle çatışan konulara yukarıda yer verildi. Ekonomik alanda pek çok konuda örtüşen çıkarlar varsa da, çatışanlar da vardı. Bunlar içerisinde Rusya, Hazar ve havzası enerji kaynaklarının Batıya transferinde de “Rusya’nın tekeline kıran” projelerden Türkiye’nin desteklediği Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı projesine karşıydı. Orta Asya enerji kaynaklarının Hazar geçişli ve Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye üzerinden Batı’ya pazarlanma projesi (Nabucco) de Rusya’nın karşı olduğu bir proje iken Rusya’nın; Burgaz-Dedeağaç boru hattı ile Türkiye’yi devre dışı bırakmayı öngören projesi de Türkiye’yi rahatsız etmekteydi. (Hacıoğlu, 2006)Balkanlar üzerinden Orta Avrupa’ya yönelik bu Nabucco doğalgaz projesine, rekabet sebebiyle karşı endişelerini gidermek maksadıyla Rusya, Şubat 2008 içinde Türkiye tarafından Nabucco projesine davet edildi. (Zaman, 2008)

Çatışan projeler karşın, Mavi Akım doğalgaz projesi, Türk-Rus ortak çıkarlarının en iyi örtüştüğü projelerden biridir. (Oultchenko, 2003)Özellikle 2000 yılında Putin’in başkanlığı ile birlikte Türkiye-Rusya ticari ilişkilerindeki sürekli artış, son 500 yıldır olmadığı kadar bir yakınlaşmayı sağlarken, siyasi alanda özellikle Orta Asya ve Kafkasya’da ise çok ciddi bir rekabet vardı. Ancak “kontrol edilebilir” veya “yönetilebilir” özellikli bu rekabet kora kor mücadeleden çok, “rakibi oyun dışı bırakmaya” zorlamaktaydı. (Yılmaz & Yakşı, 2017, s. 33)

Rusya ile çatışan ve örtüşen çıkarlar yanında, bu ülkedeki Türkler ve Müslümanların oldukça kalabalık nüfusu nedeniyle, ilişkileri iyi tutmayı gerektiren önemli sebepler mevcuttur. Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya’da, 20 milyon nüfuslu Müslüman azınlık yerinde kalarak yaşamını sürdürmektedir. 2000 yılında Rusya’da İslâmiyet’in 14 asırlık varlığını kutlayan İslâmiyet’in Rusya’daki en önemli özelliklerinden biri bu ülkedeki uzun geçmişiştir. Rusya’daki Müslümanların çoğunluğunun Türk olduğu dikkate alınırsa, Türkiye-Rusya ilişkileri daha büyük anlam kazanmaktadır. Zira Türkiye ve İran’dan sonra üzerinde en büyük Türk nüfusu barındıran ülkeler içinde Özbekistan ve Rusya çekişmektedir. Rusya Müslümanları da İç Rusya Müslümanları ve Kafkasya Müslümanları şeklinde iki bölümde ele alınabilir. İç Rusya olarak adlandırılan coğrafya; İdil (Volga) ve Çulman (Kama) nehirleri ile Oka nehri ve Ural Dağları civarında yaşayan

Müslüman Türklerin yaşadığı sahalardır. (Maraş, 1998, s. 301) Kafkaslarda hem Türk boyları hem de Türkiye'yle güçlü manevi bağları bulunan Müslüman halklar yaşamaktadır. Bunların dışında Kumuk Türkleri ve Ahıska Türkleri ile Orta Asya stepleri kuzeyindeki Altay Cumhuriyeti, Saha Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti ve Hakas Cumhuriyeti'nde de Türkler yaşamaktadır. (Yavuz, 2006, s. 4-16)

Şubat 2006'da Danimarka'da "Peygamber karikatürleri" ile başlayan ve ağırlıklı olarak Müslüman ülkelerde tepkiye neden olan "Müslüman-Hıristiyan" tartışmasına uzak duran Rusya, 2005 yılı içinde Türkiye'nin de desteğiyle İslam Konferansı Örgütü (İKÖ)'ne gözlemci üye sıfatıyla girdi.

Rusya ile Türkiye'nin örtüşen dış politikasında bir diğer husus da Karadeniz'e, bu denize sahildar olmayan ülke donanmalarının girmemesi konusundaki ortak görüştür. 11 Eylül 2001 terör olaylarından sonra ABD'nin küresel ticaretin güvenliği gerekçesiyle Karadeniz'e ABD ya da NATO askerî gemilerinin uzun süreli girme istekleri, Rusya ve Türkiye dışındaki Karadeniz sahildarı ülkeler tarafından desteklenirken, Rusya ve Türkiye bu isteğe direnç göstermiştir. Türkiye bu konuda; (1) Karadeniz Görev Gurubu (BLACKSEAFOR)'na ilaveten Karadeniz Uyum Harekâtı (Black Sea Harmony) gibi yeni açılımlar bularak ve bu yeni girişime Karadeniz'e sahildar ülkelerin katılabileceğini, (2) Sahillerde tesis edilecek teknik özellikleri yüksek tanıma-tanıtma tesisleri kurulabileceğini, (3) Nispeten küçük bir harekât alanı olan Karadeniz'de zaten üç NATO ülkesinin mevcut olduğunu, (4) Deniz güvenliği ile ilgili tüm bilgilerin NATO ve ABD ile paylaşıldığını, inandırıcı bir üslup, ancak açık ve ısrarcı bir tonla sürdürdü. (Yavuz, 2010, s. 468)

Türkiye, Karadeniz sahildarı olmayan ABD gibi ülkelerin deniz kuvvetleri unsurlarının Karadeniz'e çıkmasına şu nedenlerle direnç göstermektedir: (1) Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin sulandırılması endişesi. (Dışişleri Bakanlığı, 1973)(2) ABD'nin Karadeniz'e çıkması hâlinde, Soğuk Savaş dönemi sonunda Karadeniz'de tesis edilmiş bulunan barış ve istikrarın yeni bir silahlanma ile bozulacağı endişesi. (3) Soğuk Savaş döneminde hayal bile edilemeyecek ölçüde, Rusya ile Türkiye'nin ticari alandaki pek çok çıkarlarının örtüşmesidir. Üstelik Rusya'da çoğunluğu Türk olan 20 milyon Müslüman'ın varlığı da, iki ülkenin ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Şubat 2009'da, dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Tataristan'ı da kapsayan 4 günlük bir Rusya gezisine çıktığında önce Rus Devlet Başkanı Dimitry Medvedev'le görüştü. 12 deklarasyonun imzalandığı Rus-Türk zirvesinden çıkan en önemli sonuç, ilişkilerin daha da derinleştirilmesi kararıydı. Türk kaynaklara göre, gezi süresince Rus tarafı, ziyaretin Moskova için önem taşıdığını gösteren sıcak mesajlar verdi. Ancak, Türk iş adamlarının Rus gümrüklerinde karşılaştığı sorunlar konusunda somut ilerleme sağlanamadı. İki ülke arasında Ruble - TL ile ticaret yapılması konusunda önemli bir gelişme kaydedildi. Cumhurbaşkanı Gül, 14.2.2009'da

Tataristan'ı da ziyaret ederek, tarihte bölgeyi ziyaret eden ilk Türkiye Cumhurbaşkanıydı. (Başlamış, 2009)

Daha önce Rusya Federasyonu Başkanı olarak, “Mavi Akım” doğalgaz boru hattının resmî açılışı için Türkiye’yi ziyaret eden Vladimir Putin, 6.8.2009’da Rusya Başbakanı olarak, ancak Rusya’nın “doğal lideri” sıfatıyla Türkiye’ye resmî bir ziyarette bulundu. Putin’in Türkiye ziyaretine, daha sonra İtalya Başbakanı Berlusconi de katıldı. Rus başbakanının ziyareti sırasında Rusya ve Türkiye arasında; (1) İki ülke arasında “doğalgaz ve petrol alanında işbirliği” protokolleri (2) Türkiye’nin Karadeniz’deki “Münhasır Ekonomik Bölgesi” (MEB)’nde ‘Güney Akım Projesiyle İlgili Araştırmaların Yapılmasına İzin Veren Anlaşma’, (3) ‘Nükleer Enerjinin Barışçıl Amaçlarla Kullanılmasına İlişkin İşbirliği Anlaşması’nın da yer aldığı 20 farklı belge/antlaşma metni imzalandı. (Yavuz, 2010, s. 470-471)

Türkiye’nin TIR ve kamyonlarının Rus gümrüklerinde bekletilmesi uygulaması Ekim 2009 başlarında sona erdi. Üstelik evvelce 5.000 adet olan TIR ve kamyon sayısı 12.000’e çıkarılarak, transit geçişler yeniden başlatıldı. Kuşkusuz bu gelişmede, Ağustos 2009’da Ankara’yı ziyaret ederek birçok ortak anlaşmaya imza atan Rusya Başbakanı Vladimir Putin’in etkisi büyüktü. (CNNTürk, 2009)

Soğuk savaş sonrasında ticari ilişkiler geliştikçe Rusya, Türkiye için artık yayılmacı bir ülkeden çok bir “ortak” görünümü algısı yarattı. Bu algı Kasım 2015’teki uçak düşürme krizine kadar güçlenerek yükseldi. Çeşitli etnik gruplardan oluşan nüfusu ve imparatorluğu andıran çok kültürlü federasyon görünümüyle kendisini hâlâ daha fazla çözülüp ayrışabilecek gibi görme endişesi içindeki Rusya, zaman içerisinde gerekli önlemleri almayı başardı. Akabinde Güney Osetya, Abhazya ve Kırım-Ukrayna olaylarında görüldüğü gibi komşu ülkelerde bölünmelere sebebiyet verdi.

Mart 2020 ayında Türkiye’de Covid-19 salgını ve pandemi ile ilgili önlemler alınmaya kadar Türkiye’ye gelen yabancı turistler içerisinde Ruslar ilk sıraya yükseldiler. Kültür ve Turizm Bakanlığı’na göre 2019’da Türkiye’ye gelen 51,7 milyon turist içerisinde ilk sırayı 7 milyon 17 bin 657 Ruslar aldılar. (Sputnik Türkiye, 2020)

Rusya’da Türk ve Türkiye’de Rus Algısı Üzerine

Ruslarda Türk İmgesi: Ünlü Rus roman yazarı Dostoyevski, Müslümanları “uygarlığın düşmanı, vahşi, rezil Müslüman yığınlar” şeklinde tanımlamaktadır. Dostoyevski’nin eserlerinde “Tatar” sözcüğü de bir aşağılama ifadesiydi. Ona göre Asyalılar barbar ve “işkence Asyalılara özgü”ydü. En ağır hakaretleri, “Rusya’nın en büyük rakibi olan Türkler”e karşı kullanıp, Türklere “savunmasız insanların cellâdı, kelle avcıları” yakıştırmaları yapıyordu. Öyle ki Türkleri çocuklarının gözleri önünde babalarının derilerini yüzecek kadar gözü

dönmüş işkence hayranı olarak tanımlıyordu. “İnsanların gözlerini oyup kazığa geçirdiklerini, bebeklerin gözlerini hazla oyduklarını, bebekleri öldürmede uzman olduklarını, ölülerin burunlarını bile kestiklerini” ileri sürdüğü Türklere “vahşi bir sürü” yakıştırmaları yaparak Osmanlı Devleti için “bu alçak ülkeye insanca davranmak mümkün değildir!” (Ayaş, 2013, s. 256) diye yazıyordu.

Rusya’da okullardaki tarih kitaplarında da Türkler için çok iyi şeyler yazıldığı söylenemez. Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda ilerleyişi “işgal” olarak nitelendirilen Rus okullarının 6’ncı sınıf tarih kitaplarında, Türklerin fethi sonrası âdeta Vandallar gibi davrandıkları ifade edilerek, Fatih’in İstanbul konusunda ne kadar hassas olduğu, yağmalanmasının durdurulmasını istediği şeklinde Türk tarihçilerinin tam tersini ileri sürmektedirler. Bu yalan yanlış ifadelerle henüz 6. sınıftaki çocukların Türkler hakkında “barbar” algısı yaratmaktadır. Keza Osmanlı Devletinde gayrimüslimlere yüklenen vergilerin çok yüksek olması sebebiyle halkın Müslüman olma mecburiyetinde kaldığı iddia edilmektedir. (Şimşek & Cengiz, 2015, s. 232-233)

10’ncü sınıf tarih kitabında ise “Ermenilere karşı bir soykırımın gerçekleştiği, fakat bunun Gençtürk (Jön Türk) idarecilerinin yaptığı” iddiasıyla “1915-1916 yıllarında Gençtürk idaresi Ermeni halkının tarihinde büyük bir trajedi olan Ermeni Soykırımını gerçekleştirdi. Gençtürklerin politikaları Osmanlı devletinin çöküşünü başlattı!” ifadesi mevcuttur. (Şimşek & Cengiz, 2015, s. 239) Gene aynı kitaplarda Balkanlardaki Slavları “Müslüman Türkler tarafından ezilen” halklar gibi gösterilirken, Rusya’nın da “ezilen Slavların yanında yer aldığı” algısı verilmekte olup bunlardan bir paragraf şöyledir:

“Bosna’da 1875’de ve sonrasında Bulgaristan’da 1876’da Türkler tarafından olağanüstü sertlikle bastırılan millî özgürlük hareketleri patlak verdi. Rusya her zaman olduğu gibi ezilmiş Slav haklarının tarafında durdu. Slav halklarının millî özgürlük hareketleri Rus cemiyetinde geniş yankı buldu, Balkanlara yüzlerce Rus gönüllüsü gitti. (...)” (Şimşek & Cengiz, 2015, s. 241)

Türklerde Rus İmgesi: Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında basılan ve Türkiye Cumhuriyeti’ni anlatan Tarih IV kitabında Sovyetler Birliği, “ideolojisine saygı duyulan bir devlet” olarak görülmektedir. Türkiye, Bolşevik ihtilalinin Türkiye’de yayılmasına, Rusya ise Türkiye’deki millî cereyanın Rusya’yı etkilemesine izin vermediler. Türkiye, Sovyet topraklarında “Turancı faaliyetleri sürdürmeyeceğini” Sovyetlere bildirdiği gibi, Türk Ocaklarını bile kapattı. Ancak daha sonra Sovyetlere karşı daha biraz daha farklı tutum takınıldığı görülmektedir. Nitekim Millî Eğitim Bakanlığı’nca yazdırılan 1945 tarihli tarih ders kitabında “Rusya, Osmanlı Devletinin yükselme zamanında Avrupa’da Türklüğe ilk zarar veren devlet”, “denizlere ve Orta Avrupa’ya doğru yayılmak istediği için Osmanlıya zarar veren devlet” şeklinde nitelendirildi. Ancak gene de belli ölçüler içerisinde kalınarak “*Rusların sosyalist, Türklerin ise milliyetçi oldukları hâlde birbirlerinin millî işlerine karışmadıklarını ve onun için dostluklarının*

bozulmadığı, bunda da hiç kuşkusuz en büyük payın İstiklâl Savaşı'nda Mustafa Kemal'in askerî çarpışmaları iyi idare ettiği'nin altı çiziliyordu. Ancak gene de Rusya için "Osmanlı Devleti'nin daima zayıf kalmasını kendisi için prensip edinmiş olan Rusya, Meşrutiyetin ilanını hoş karşılamadı. Bosnalıları, Sırları, Karadağlıları ve Bulgarları kışkırtarak ayaklandırdı. Osmanlı orduları bu isyanları şiddetle bastırdı. Türklerin bu başarısından fena hâlde hiddetlenen Rusya, harp ilan etmeye bile lüzum görmeyerek Türk topraklarına saldırdı!" şeklinde Rusya'nın gerçek yüzünü gösteren ifadeler de kullanılmadan edilemedi. (Şahin & Soysal, 2018, s. 335-336)

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nın son yıllarında ve Demokrat Parti dönemlerindeki tarih kitaplarında "Osmanlı Devletine en büyük zarar veren ve zor durumda bırakan devletin Rusya olduğu imajı" daha kuvvetli vurgulandı. Sürekli sıcak denizlere inme arzusu içindeki Rusya'nın "Osmanlı topraklarını hedef hâline getirdiği ve asimilasyon politikası izlediği" belirtilerek, Rus çarının Osmanlı Devleti için söylediği "hasta adam" imajına vurgu yapıldı. Keza Rusların Panslavizm politikasının hedefleri, Ermeni sorununda oynadığı başrol ve İkinci Dünya Savaşı ve sonrası ile bilhassa "Soğuk Savaş döneminde" Sovyetlerin yarattığı olumsuz imajlar Türk tarih kitaplarında yer aldılar. Osmanlı'nın gerilediği XIX'ncü yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en yoğun mücadele içinde olduğu devletlerden birinin Rusya olduğu tarih ders kitaplarında olumsuz ifadeleri, İnönü ve Demokrat parti dönemlerinde XX'nci yüzyıl döneminde Sovyetler Birliği için değişmeyerek "yayılmacı" ve "sömürgeci" olarak değerlendirildi. (Şahin & Soysal, 2018, s. 338)

Türk-Rus ilişkilerinin doğasını anlayabilmek için, sadece bu iki millet arasındaki ikili ilişkilerin tarihî ve sosyolojik gelişimini anlamak yeterli değildir. İlaveten her iki ülkenin Batı dünyası ile yakın çevredeki bölgesel aktörlerle olan ilişkilerinin de dikkate alınması önemlidir. Bu bağlamda "NATO, AB, Karadeniz güvenliği, Kırım ve Ukrayna, Suriye, Libya" ile ilgili güvenlik ve dış politika konuları öne çıkmaktadır. Zira bu hassas ve kırılgan konular gelecekte Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesi ya da tarihin esir ettiği güven bunalımına tekrar düşmelerine sebebiyet verebilecektir. (Çelikpala, 2019, s. 29)

Soğuk savaş sonrasında, iki ülke arasındaki ticaret ve yatırım ilişkileri de yükselen bir grafik çizmektedir. Türk Akım ve Akkuyu Nükleer Güç Santrali Projesi gibi oldukça maliyetli enerji işbirlikleri de dâhil, çok boyutlu bir ekonomik işbirliği devam ettirilmektedir. (Sariaslan, 2019, s. 210) Öte yandan, oldukça gelişmiş görünse de, iki ülkenin ticari ilişkilerinde önemli bir dengesizlik söz konusudur. 2018 yılında 3,4 milyar dolarlık tutarla Rusya, Türkiye'nin ihracatındaki ülkeler arasında 12. sırayı alırken, 21.989 milyar dolarlık ithalatla ise ilk sırayı almaktadır. (EDAM, 2019, s. 12)

Her ne kadar iki ülkeyi ve insanlarını birbirine yakınlaştıracak ekonomik gelişmelerde tarihinde olmadığı kadar büyük gelişmeler yaşanmışsa da, hizmet sektörünün turizm alanında son dönemde büyük gelişmeler kaydeden Türkiye'ye gelen Rus turistlerin sayısı ilk

sıraya da yükselse de, Karadeniz’de ortak harekâtlar ile Suriye’de Astana Süreci vb. konularda yakın politikalar izlense de, tüm bunlara rağmen Türkiye-Rusya arasında pek çok sıkıntılar da yaşandı. Bu arada Türkiye’nin, Rusya’nın kurucu üyesi olduğu ŞİÖ üyeliği de tartışılmış olsa da Türkiye’nin, Rusya ile aynı güvenlik sistemi içerisinde yer aldığı takdirde güvenliğinin tehlikeye girmeyeceğinin garantisi de yoktur. (Yavuz, 2018)

Buraya kadar özetlenenlerden de anlaşılacağı üzere, Türk tarih yazınında ve kamuoyunda, genellikle ötekileştirilen ve “Moskof” yaftası yapııştırılan, Türk tarihinin birinci sırasındaki düşmanlarından biri olarak nitelenen Rusya için ayrıca “sıcak denizlere inme hedefiyle Karadeniz’den Kafkasya’ya, Balkanlar’dan Doğu Avrupa’ya ve oradan da Akdeniz’e kadar uzanan geniş bir sahada iddia sahibi, yayılmacı bir güç” yakıştırması yapılmaktadır. Rus tarihi açısından bakıldığında da farklı bir tanımın olmadığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı tarihi dikkate alındığında, başta Balkan coğrafyası olmak üzere Türkler için “yayılmacı, gaddar ve baskıcı” sıfatları yüklenerek ötekileştirme yapılmaktadır. Bir zamanlar Ortodoks Hristiyanlığın merkezi olan “İstanbul ve Boğazların Türklerden kurtarılması ya da ele geçirilmesi söylemi” sıkça tekrarlanmaktadır. “Dînî husumeti de içeren belirgin bir düşmanlık söylemi ve algısı” paralelinde, Türk coğrafyasının “Rusya’nın doğal yayılma alanı olarak” görülmekte ve bu alanların kontrolü ile özgülleştirilmesi üzerinde odaklanılmaktadır. (Çelikpala, 2019, s. 3)

SONUÇ

Çarlık Rusya’sı ve Osmanlı devletinin genişlemeleri sonucu toprakları birbirine yaklaştıkça, aradaki etkileşim “askerî boyut”a dönüşürken, 1918 yılına kadar geçen 240 yıllık süreçte, iki ülke 11 kez birbirlerine karşı savaştılar. Bu sebeple “*sanki Türkler ve Ruslar, birbiriyle ‘savaşmak için’ dünyaya gelmişler!*” dedirtecek şekilde karşılıklı bir mücadele yaşandı. (Aydın, 2017, s. 532) Bu sebeple Türklerde yerleşmiş bir “Moskof” kavramı devam etmektedir. Hele de büyük yıkımlara ve sancılara sebebiyet veren 1877-1878 Türk-Rus Savaşındaki karşıtlığı, Rumeli’deki etnik ayaklanmalarda oynadığı etkin kışkırtıcı rol, Osmanlı Ermenilerinin en önemli kışkırtıcısı olarak oluşan algı, Balkan fecaatindeki azmettirici rolü, sıcak denizlere inme ülküsüyle İstanbul’a ve Boğazlara sahip olma isteği, Kafkaslar ve Orta Asya’da bölge Türklerine ve Müslümanlarına zarar veren yayılmacılığı, Soğuk Savaş döneminde kuzey komşu olarak süper gücüyle oluşturduğu tehdit vs düşünüldüğünde, bugünkü Rusya’yı da bir kalemde “yakın tehdit değildir!” diyerek bir kenara koyabilmek mümkün değildir. (Çiftçi, 2017, s. 525) Ya da soğuk savaş dönemin ikili siyasi ilişkileri dikkate alındığında karşılıklı “güven bunalımını” bir çırpıda silebilmek pek kolay değildir. Bu özetlerden de anlaşılacağı üzere her iki ülke de bir yandan özellikle ekonomik alanda birbirleriyle ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde olurken, “uçak düşürme krizi”nde yaşanan ani tepkilerde de görüldüğü üzere, geçmişin bıraktığı derin algıların izinden kurtulamayarak, ortaya çıkan bir anlaşmazlıkta birbirlerini “ezeli düşman” olarak görmeye devam edebilmektedirler. Türkiye

açısından bakıldığında, Türk-Rus ilişkilerinde “sinir uçları” olarak bir çırpıda pek çok konu akla gelmekte olup bunlar özetle şöyledir:

Çarlık Rusya’sı ve Sovyetler Birliği Dönemlerinde Türkiye İle İlişkilerde Sinir Uçları

- Türk tarihinde en çok savaşılan ve genelde kendisine karşı kaybedilen ülke olması.
- Balkanların kaybedilmesindeki rolü (Panslavizm).
- 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı’ndan itibaren Kafkaslardan, Kırım’dan ve Balkanlardan kitle hâlinde göçlere sebebiyet vermesi.
- Ermeniler ve Ortodokslar başta, Osmanlı’daki azınlıklar konusundaki kışkırtıcılığı.
- Ortodoksluğun merkezi olmak için İstanbul’a ve Türk Boğazlarına sahip olma isteği.
- I. Dünya Harbi’nde karşı taraflarda (özellikle Kafkas Cephesi) savaş.
- II. Dünya Harbi sonrası Türkiye’den toprak ve hâkimiyet paylaşımı istekleri.
- Soğuk savaş döneminde farklı kutuplarda varlık sebebiyle yaşanan sıkıntılar.
- Türk-Yunan ve Kıbrıs sorunlarında “Ortodoks”luk dayanışması.
- 1956’da Budapeşte’ye, 1968’de Prag’a tanklarla girerek komünizmin demir yumruğuyla çevreye korku salması, bunları 1978’de Afganistan’ı işgalle sürdürmesi.
- 1963 Küba Krizinde nükleer savaşın eşiğine kadar gelen dehşete sebebiyet vermesi.
- 1967 Arap-İsrail savaşlarından sonra Libya ve Suriye’deki askerî üsleri ve Akdeniz Görev Kuvveti’yle Akdeniz’de Türkiye’ye tehdit oluşturması.
- Çarlık Rusya’sındaki gibi Sovyetler döneminde de Türk ve Müslüman unsurları böl-parçala-ayır ve sürgün politikalarıyla kimliklerini yok etme çalışmaları.

Soğuk Savaş Sonrası Dönemdeki Türk-Rus İlişkilerinde Sinir Uçları

- Soğuk savaş sonrası 1992-1993 döneminde ortaya çıkan Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan’ı tutarak destek vermesi. Bu konuda 27 Eylül 2020’de çıkan çatışma sırasında Azerbaycan kuvvetleri Karabağ’ı da tam olarak geri alacak iken, iki ülke arasında ateşkes yaptırarak, Ermenistan’ın daha fazla kaybetmesinin önüne geçmesi.
- Balkanlarda, Yugoslavya’nın dağılması sırasında Bosna-Hersek ve Kosova krizlerinde mazlum milletler yerine vahşete sebebiyet veren Sırp lar yanında yer alması.
- Çeçenistan’ın bağımsızlık hareketi sırasında Çeçenistan’ın bilhassa başkenti Grozni’de “taş üstünde taş bırakmaksızın”, silahsız insanları dikkate almayan orantısız güçle müdahalesi.
- 1997-1998 döneminde Türkiye’nin muhalefetine rağmen GKRY’ye S-300 füze ve hava savunma sistemi satma girişimi.
- Ağustos 2008’deki Gürcistan’a orantısız güçle müdahale ederek bölge istikrarına darbe vurması.
- 2014 yılı başlarında Ukrayna’da kriz çıkartarak, Kırım’ın kopartılarak kendisine ilhakını sağlamak, Doğu Ukrayna’da süren istikrarsızlığa sebebiyet vermek.
- PKK terör örgütü gibi Türkiye’nin bölmeye çalışan terör örgütlerine ve yandaş kuruluşlarına desteği.

- Suriye iç savaşında başlangıçtan itibaren Türkiye'nin karşıtı Esad rejimi yanında yer alarak destek vermesi. Bu arada uçak düşürme krizi ile Türkiye'ye yaptırımlar uygulayarak tarihi "Moskof düşmanlığını" hatırlatması, el-Bab'ta ve İdlib'te çeşitli bahanelerle Rus uçaklarının Türk askerlerini şehit etmeleri, Suriye'nin geleceğiyle ilgili "Cenevre Süreci"ne katılacak Suriyeli taraflar konusunda farklı tercihler. İdlib konusunda varılan Soçi Mutabakatı'na rağmen mutabakatı Esad rejimiyle birlikte delmesi.
- Türkiye'nin, BM tarafından da tanınan Ulusal Mutabakat Hükûmeti'ni desteklemesine karşılık, Rusya'nın "Wagner" gibi özel askerî örgütlerinin muhalif Hafter yanında yer alması. Yani Libya'da iki ülkenin çıkarlarını çatışması.

Sonuç itibariyle tüm bu açıklamalardan sonra Türkiye-Rusya arasındaki ilişkileri "**huzursuz ittifak**" şeklinde özetlemek mümkündür.

Kaynakça

- (1997, Aralık). Mart 22, 2020 tarihinde Dışişleri Güncesi: <http://diad.mfa.gov.tr/diad/tarihce/1997-2.pdf> adresinden alındı
- Hürriyet*. (2017, 10 13). <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-turk-askeri-idlibde-ozel-kuvvetler-komando-girdi-40608845> adresinden alınmıştır
- Milliyet*. (2020, 03 06). <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/idlibde-ateskes-6159584> adresinden alınmıştır
- Ayaş, O. G. (2013). Batı Sorunu Çerçevesinde Dostoyevski'de Türk ve Doğu Algısı. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II(1), 256.
- Aydın, M. (2017). Tarihsel Avrasya Komşuluğu "Türkiye ve Rusya". VII. *Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk Rus İlişkileri Bildiriler Kitabı* (s. 532). Giresun: KARASAM.
- Bağcı, A. (2018). Rus Bilinaları ve Türk Kültür Ekolojisi. 52. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başlamış, C. (2009, 2 14). Türkiye ile Rusya Güçlü Ortak Oldu. *Milliyet*.
- Büyükakıncı, E. (2004). Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Rusya İlişkileri. F. Sönmezoğlu içinde, *Türk Dış Politikasının Analizi* (s. 7,9). İstanbul: DER Yayınları.
- Cabbarlı, H. (tarih yok). *İki Güç Arasındaki Ukrayna*. KARAM: http://www.karam.org.tr/Makaleler/249323123_05.Hatem%20CABBARLI.pdf adresinden alınmıştır
- CNNTürk. (2009, 10 8). *Rusya ile Taşımacılık Yeniden Başlıyor*. <http://www.cnnturk.com/2009/ekonomi/dunya/10/08/rusya.ile.tasimacilik.yeniden.basliyor/546843.0/index.html> adresinden alınmıştır

- Cretu, V. (2006). Soğuk Savaş Sonrasında Rusya Federasyonu'nun Yugoslavya Krizlerine Yönelik Politikası. *Yüksek Lisans Tezi*, 40. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelikpala, M. (2019). Bugüne Tarih Olarak Bakmak: Türkiye-Rusya İlişkilerinin Serencamı ve Geleceği. *Dış Politika ve Güvenlik*(5), 3,29.
- Çetin, N., & İmashova, Z. (2017). Rusya'nın Orta Asya Politikaları. VII. *Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı* (s. 235). Giresun: KARASAM.
- Çiftçi, K. (2017). Tarihsel Bakış Açısıyla Türk-Rus İlişkilerini Okumak. A. Karaağaçlı, & B. K. Yerdelen (Dü.), VII. *Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı* içinde (s. 523-525). Giresun: KARASAM.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. (s. 45-46,209,217,248-251)İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Dışişleri Bakanlığı. (1973). *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları* (Cilt 4.Kitap). TC Dışişleri Bakanlığı.
- Doğan, S. (2017). Tarihte Türk-Rus İlişkilerini Belirleyen Rus Politikalarının Dinsel Analizi. VII. *Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı* (s. 373,377). Giresun: KARASAM.
- Duman, S. (2017). Türk Dünyası ve Hegemonya. M. Uğur (Dü.), II.*Uluslararası Demokrasi Sempozyumu Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri* içinde (s. 328). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Düzen, C. (2017). Konjonktürel Bağlamda Değişen Dünya Siyasetine Bir Örnek: Türk Millî Mücadelesi Ekseninde Türkiye ve Bolşevik Rusya İlişkileri (1919-1922). VII. *Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı* (s. 443-444). Giresun: KARASAM.
- EDAM. (2019). Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu. *Dış Politika ve Güvenlik*(11), 12.
- Ergan, U. (2020, 02 29). Esad'a İdlib'de gece gündüz cehennem ateşi! Hürriyet Gazetesi.
- Frantzman, S. J. (2020, May 28). *Russia's MiG Diplomacy:US, Turkey, Russia, Egypt square off over Libya*. <https://www.jpost.com/middle-east/russias-mig-diplomacy-us-turkey-russia-egypt-square-off-over-libya-629384> adresinden alınmıştır
- Georgeon, F. (1999). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura (1876-1935)*. (A. Er, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı, Yurt Yayınları.
- Güngör, H., & Argunsah, M. (1998). *Gagauzlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hacıoğlu, N. (2006, 9 5). Atina'daki Petrol Zirvesinden Bakü Ceyhan'a Rakip Çıktı. 15. Hürriyet.
- Hughes, L. (1998). *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven and London: Yale University Press.
- Hülagü, M. M. (2005). Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783). *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri* (s. 321-323,332-333). TC Başbakanlık TİKA Başkanlığı.

- Kara, G. (2017). II.Dünya Savaşı Sonrası Stalin'in Türkiye Politikası (1945-1953). A. Karaağaçlı, & B. K. Yerdelen (Dü.), VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı içinde (s. 508-509). Giresun: KARASAM.
- Klein, M. (2016, March). Russia's Military: On the Rise? *Transatlantic Academy Paper Series*, s. 2.
- Maraş, İ. (1998). Kafkasya ve İç Rusya I. III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı (s. 301-304). İstanbul: İsam Yayın No 293.
- Mokayev, A. (2017). Tarih Boyunca Türkiye-Rusya İlişkilerinde Merkezi Asya Faktörü. A. Karaağaçlı, & B. K. Yerdelen (Dü.), 19-20 Ekim VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu - Türk Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı içinde (s. 429). Giresun: KARASAM.
- Moskova Helsinki Grubu Üyeleri. (1997). Kırım Türklerine Yapılan Zulüm. *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar* (İ. O. Türköz, Çev., s. 106-109). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Oba, A. E. (2017). Türk-Sovyet İlişkilerinin Anlaşılmasına Katkı Yapan İki Eser. VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı (s. 38). Giresun: KARASAM.
- Oultchenko, N. (2003, 05 12). Türkiye'nin Stratejik Geleceği: Bir Rus Bakış Açısı. CEPS/IISS Avrupa Güvenlik Forumu.
- Özcan, K. (2005). 1967 Kanunundan Sonra Kırım Tatarlarının Kırım'a Yerleştirilmeleri Meseleri(1968 yılı boyunca). I.Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri (s. 345,349). TC Başbakanlık TİKA Başkanlığı.
- Radloff, W. (2008). *Türkler*. (A.Temir, T. Andaç, & N. Uğurlu, Çev.) İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Sarı, Y. (2018). Türkiye-Rusya İlişkileri. A. Çaylak, & S. A. Avcu içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Dış Politikası* (s. 381-384,397,399-400). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Sarıaslan, F. (2019). Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü. *Avrasya İncelemeleri Dergisi, VIII(II)*, 210.
- Sarınay, Y. (2004). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. (s.57-61)İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.
- Sputnik Türkiye. (2020, 01 31). *Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı ilk kez 7 milyonu aştı*. <https://tr.sputniknews.com/ekonomi/202001311041300341-rusyadan-turkiyeye-gelen-turist-sayisi-ilk-kez-7-milyonu-asti/> adresinden alınmıştır
- Şahin, C. (2017). Rusya'nın Kırım'a Yönelik Nüfus Politikası. A.Karaağaçlı, & B. K. Yerdelen (Dü.), VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı içinde (s. 62-64). Giresun: KARASAM.
- Şahin, M., & Soysal, M. (2018). Türkiye'de Tarih Ders Kitaplarında Sovyet/Rus İmgesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(61)*, 335-336,338.
- Şimşek, A., & Cengiz, N. M. (2015). Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi. *Türk Tarih Eğitimi Dergisi (TUHED), 4(2)*, 232-233,239,241.
- Yalçınkaya, A. (1999). *Yetmiş Yıllık Kriz: Sovyetler Birliği'nde Moskova-Türkler İlişkileri* (s.36-38,110,126)(3. b.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Yavuz, C. (2000). *Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Misyollar*. İstanbul: Deniz Basımevi.

- Yavuz, C. (2006, Haziran 15). Rusya Müslüman Azınlığını Kaybediyor. *2023*(62), s. 4-16.
- Yavuz, C. (2007, Mayıs 15). Karadeniz Jeopolitiğinde Küresel Egemenlik Mücadelesi. *2023*(61), s. 30-42.
- Yavuz, C. (2008, Eylül 15). Kafkaslardaki Sıcak Çatışmanın Karadeniz'e Yayılan Soğuk Savaş Esintileri. *2023*, s. 14-23.
- Yavuz, C. (2010). *Avrasya'da Türk Jeopolitiği*. (s.470-471)Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yavuz, C. (2018). Türkiye-NATO İlişkileri: İttifaktan Ayrılma Zamanı Geldi mi? *Türk Tarih Kurumu Tarih Sempozyumu Sunum Metni*.
- Yavuz, C. (2019). Suriye'nin Geleceği ve Türkiye'nin Güvenliği. Y. Yoldaş (Dü.) içinde, *21'inci Yüzyılda Krizler* (s. 268). İstanbul: DER Yayınları.
- Yavuz, C., & Erduramaz, S. (2012). *Arap Baharı ve Türkiye-Orta Doğu'da Kırılan Fay Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yerdelen, B. K., & Çıkrıkçı, T. (2017). Dünya'nın Doğusu ile Batısı Arasında Ruslar, Avrupa'nın Doğusu ile Batısı Arasında Ruslar. *VII.Uluslararası Karadeniz Sempozyumu Türk-Rus İlişkileri Bildiriler E-Kitabı* (s. 51-52,55-56,). Giresun: KARASAM.
- Yetkin, M. (2016, 8 8). Türk-Rus Krizini Bitiren Gizli Diplomasinin Öyküsü. *Hürriyet Gazetesi*.
- Yılmaz, S., & Yakşı, A. (2017, Mayıs). Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri. *TYB Akademi*(17), s. 13,22,26,28,31,33,35.
- Zaman. (2008, 02 20). *Babacan, Rusları Nabucco'ya Davet Etti*. Zaman: <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=654488> adresinden alınmıştır
- Zenkovsky, S. A. (1960). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. (s.19-21) Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Bu içerik, Marka Belgesi altında telif hakları ile korunmaktadır. Kaynak gösterilmesi, bağlantı verilmesi ve (varsa) müellifinin/yazarının adı ile unvanının aynı şekilde belirtilmesi şartı ile kısmen alıntı yapılabilir. Bu şartlar yerine getirildiğinde ayrıca izin almaya gerek yoktur. Ancak içeriğin tamamı kullanılacaksa TASAM'dan kesinlikle yazılı izin alınması gerekmektedir.